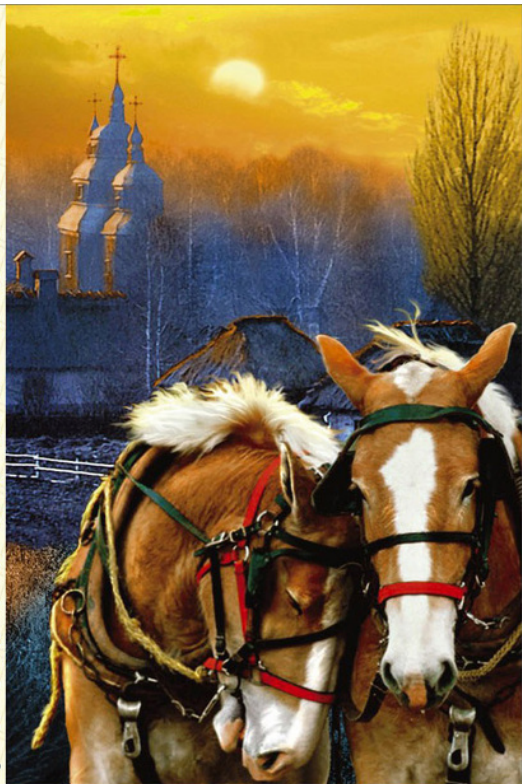

У К Р А Ї Н С Ь К А К Л А С И К А

Михайло Коцюбинський

КОНІ НЕВИННІ

Михайло Михайлович Коцюбинський

Коні не винні (збірник)

Текст предоставлен правообладателем
http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=6569364

Коні не винні: Фоліо; Харків; 2006

ISBN 966-03-3635-7

Аннотація

Михайло Коцюбинський (—1913) – видатний український письменник, талановитий новеліст. Кращі з його оповідань, такі як «Сміх», «Intermezzo», «Сон», «Подарунок на іменини», «Коні не винні», належать до найвищих досягнень української класичної прози.

Содержание

На віру	4
I	4
II	17
III	37
IV	49
V	65
VI	82
Ціпов'яз	96
Кінець ознакомительного фрагмента.	115

Михайло Коцюбинський

Коні не винні

Повість, оповідання

На віру

Повість

I

Гнат сидів у корчмі за столом, підперши голову рукою. На столі перед ним стояла пляшка з двома-трьома чарками недопитої мутної сивухи. Невелика чарка з грубого зеленого скла лежала перекинута коло жидівського калача. Гнат частував сусіда Івана; але Івана хтось покликав, і Гнат лишивсь один.

В корчмі було мирно, як щонеділі. В дверях раз у раз з'являлись постаті чоловіків у довгих свитах та високих шапках, парубків в коротких чугайнах, гарних поясах та брилях. Молодиці, одягнені в червоні та сині спідниці гарячої барви, в коротенькі байові «гвавтики», маяли розкішними кінцями квітчастих хусток та побрязкували разками коралів. Йшли

пити до корчми, йшли і по горілку, ховаючи пляшки в рукав або за пазуху. Шинкар й не вилазив з свого заграбованого дерев'яними ґратками «ванькирчика». Він усе точив з барильця та подавав половинчики, кватирки, пів-ока, ока. Піт великими краплями котився на його руді вуса, і він обтирав його рукавом сорочки, поглядаючи на гостей хитрими сірими очима.

В корчмі було душно і висіла імла. Попід стіною, за столом, сиділо кілька чоловіків та кругловида гладка жінка. Чарка кружляла по черзі, бесіда переходила в крик, рухи ставали жвавішими, обличчя горіли. Гладка молодиця обмахувала червоне лице червоною хусточкою і приязно осміхалася на всі боки. Деякі чоловіки смоктали люльки, і дим здіймався догори синіми струмочками. Запах горілки, змішавшись з важким духом бакуну, наскрізь прочадив чорні стіни корчми. Несказаний гомін широкими хвилями вилітав з корчми крізь відчинені двері та вибиту шибку в вікні. І чого не було в тому гомоні? І гучна людська гутірка, і жалібний голос пісні, і плач п'яної баби, і писк жидівської дитини. Бадьористі звуки скрипки та цимбалів долітали до корчми з-за стіни, де хлопці наймали музики дівчатам, і змішувались з празничним п'яним галасом.

А Гнат сидів, підперши голову рукою, і нічого не чув. Він дивився на стовп сонячного проміння, що, прoderшись крізь вікно, ліг на стіні чотирма золотими плямами. Сонячне проміння пригадало йому один щасливий день в його житті. Се

було торік, в такий самий веселий майовий день. Він стояв у садку під яблунею, вкритою білим цвітом, і говорив з любовою дівчиною. Вона осміхалась до його, казала, що любить його... «Піду за тебе, присилай старостів...» З радощів він мало не збожеволів. Та й як його не радіти, коли світ зразу покращав: і сонце веселіше засяяло, і пахощі з садків поко- тились хвилями, і озимина нічогенько показує на сей рік, і сусіда Іван справді добрячий чоловік, – отак, хрін його знає, за що й посварилися... Щастя не зміщувалось у серці, щастя розривало груди! Та чи довго ж тішився він тим щастям? От прийшло лихо і, мов корова язиком, злизало щастя!.. Така вже його доля... щербата, мовляв. Кажуть, діти щасливі; дитина не знає біди, не знає лиха. Пусте! Скільки сягає його пам'ять в час дитинства – усе не вбачає він себе щасливим. Вже на сьомому році почав він помагати батькові в господарстві. Далеко ще до світа, а вже батько будить вставати – худобу пасти чи в поле йти орати, за погонича. Господи, як не хочеться лишати нагрітого місця, як тяжко розлучатися з солодким ранішнім сном! Та суворе батькове слово мов водою холодною обіллє і прожене сон... А в полі добре, як сухо та тепло. Але в дощ, у негоду, в осінній холод змокне, було, що й ниточки сухої не знайдеш на спині, сяде десь під кущем, та кланцає зубами з холоду, та мориться голодом, бо що то за їжа – хліб з цибулею! А мало його попобили й батько, й мати, вернувшись з корчми п'яні або роз'ятрені гірким бідуванням? Та що про те згадувати! Найгірш зробили, що

померли, лишивши його на дев'ятому році сиротою... Віддали його до пана в економію товар пасти. Що вже тоді назну-щалися з його досхочу, що наштотхалися! Правда, недовго пас він худобу: на зиму звелів пан узяти хлопця до двору, в поміч льокаєві. Було, забagnetься панам погожої води – льокай і посилає його до криниці. Тягне він здорову, важку баддю, повну води, а в очах аж позеленіє від великої натуги... Руки й ноги тремтять, духу з грудей не можна добути... А слухати треба, бо льокай якраз нагодує товчениками! І кожне мало право наляяти його, нехтувати їм, бо він сирота, мужиченя... Ще тоді, порівнюючи життя панів та мужиків, він глибоко пересвідчився, що Бог не дав долі мужикам, що для мужиків нема щастя на землі. Ріс він, росло і дужчало з ним те пересвідчення. І справді, де те мужицьке щастя, в чім воно? Не зазнаєш того щастя дитиною, не зазнаєш його й виріши... Рано вставати, цілий день працювати тяжко на спеці, у поросі, моритися голодом на пісній страві та лягати на томленому без вечері, бо не було кому зварити, бо всі були на роботі, – ото мужицька доля. А в голові як зав'язано, поночі; нічого мужик не знає, не відає, що діється на світі, як запобігти лихові, як заслужити кращу долю... Шукає він часом тої долі на дні чарки, та й там знаходить одно лиш лихо! А серце, хоч б'ється в мужицьких грудях, таки бажає щастя, таки рветься до кращого життя, живе надією!..

Раз – він вже парубкував тоді – йому здалося, що він розв'язав оту життєву загадку. От якби мати вірну дружину, ти-

ху, сумирну, щоб перед нею можна було розкрити своє серце, показати, що там наболіло, запеклося, що труїть чоловіка; щоб вона пожалувала і своїм тихим, приязним словом, мов рукою, зняла всю вагу з серця. Тоді і сухар смачний, тоді і праця неважка! Шматок хліба з водою, аби, серце, з тобою! Відтоді думка про вірну, тиху дружину скрашала його безталання. Одружиться він, візьме жінку по думці, і горе навіки потоне в хвилях родинного щастя! Аби дівчину нагледіти. І він наглянув дівчину зовсім несподівано. Він косив ячмінь, вона плоскінь брала. Ниви їх були поруч. Дівчина співала якусь пісню. Йому сподобався голос дівчини, і він подумав, що добре було б слухати таку пісню в хаті довгого зимового вечора. Вони розговорилися. Вона розказала йому, що називається Настею, що сидить далеко від його на другому кутку з своєю старою матір'ю Явдохою. Йому вподобались здорові сиві очі, що тихо сяли з-під довгих вій та широких, як покоси, русявих брів. І личко було гарне – трохи довгасте, але повне, з повними червоними устами. Сміялись лише очі та уста: підіймуться догори куточки червоних уст – і коло них набіжать дві коротенькі зморшки. Обличчя зоставалось спокійним та сумовитим. Настя якось зразу припала йому до серця. Він не почував уже себе таким самотнім, як перше, наче з'явилась у його яка близька родина. Він почав ходити за нею слідком. Де Настя – там і Гнат. Жнуть на лану пшеницю – він поносить та поскладає в полукіпки її снопи. Копають в пана буряки – він своїми буряками досипає її мір-

ниці. Йому так любо брати на себе її працю, попільжити їй чим змога. Усе частіше постерігав він, що в серці його ворухиться кохання, тихе, приязне кохання, що воно обхоплює цілу його істоту. І він не пручався від того нового чуття, він залюбки, охоче віддавався йому, радів їм. Йому здавалось, що досі він не був цілою людиною, іно половиною, що він знайшов другу половину свою і через те починає жити новим, повним життям. Уявити собі життя без Насті він не міг, не вмів...

А Настя усе була добра, тиха, сумирна. Багато говорити вона не любила. Усе слухає, що говорять другі, і всміхається очима та куточками уст. Але як скаже слово, то так і влетить ластівкою те слово до серця і, мов крильцями, розмає тугу. Тиха, як ягниця, ніжна, як голубка. Гнат почав ходити до їх хати. Ходили й другі парубки. Межи ними був здоровий та веселий парубок Петро. Не раз стискалося Гнатове серце, не раз зсувалися тонкі брови, коли безжурний Петро гнув всілякі жарти, вигадки, весело, по-дитячи сміявсь. Настя охоче слухала жартів говіркого Петра і часом навіть забувала на Гната. З природи мовчазна, вона залюбки слухала веселу та гарну бесіду. Досада брала Гната, що він не похопиться бистрим словом, як Петро. З тої досади Гнат ставав ще мовчазнішим. Тільки в серці збиралась ненависть до Петра та жаль до Насті. Але скаже Настя ласкаве слово, вийде до його під яблуню – і він знов лине щасливою думкою в будучину. Настя, здається, любила його, але якось не важилась сказа-

ти йому рішуче слово. Що, було, не питає він: «Підеш за мене? присилати старостів?» – вона в одно: «А я знаю?.. Я тебе й так люблю...» Вже й подруга Настина, весела чорна Олександра, сміючись, каже: «Оце, Господи! нявчить, наче кицька замліла! Та ти кажи, чи підеш за його, чи не підеш, а то водить парубка – ні собі, ні людям!..» Аж ось одного май-ового веселого дня сказала Настя, стоячи під яблунею: «Піду за тебе, присилай старостів!» Він не тямився з радощів. Третього дня після тої розмови Гнат з старостами йшов до Явдошиної хати.

Добре пам'ятає він, як колотилось його серце, коли старости взялися за клямку і відчинили двері. В хаті стояв го-мін. Петро з старостами сидів на лаві. Стара Явдоха частувала гостей горілкою й бажала дочці та Петрові щасливої долі. Настя стояла коло печі, підперши голову рукою. Гнат зрозумів усе і враз почув, що всередині в його щось обірвалось, кров попливла з тіла, і він похолов, як мрець. В голові пугалися питання: «як? що? за віщо?» Старости щось говорили, він навіть не розібрав гаразд, про що, мабуть, потішали його; далі взяли під руки та, мов п'яного, вивели з хати. Несподіване лихо приголомшило Гната. Йому все здавалось, що він спить, що йому приснився важкий сон, і він силкувався прокинутись. Холодний вечір трохи прохолодив Гната; перша його думка була побачити Настю та дізнатись від неї, що се таке сталося, що вона робить з ним. Він схопився й побіг до Явдошиної оселі. В Явдошиній хаті було темно.

На білій стіні чорніли маленькі вікна. Гнат став під вікном і почав висвистувати пісню, на яку Настя завжди виходила. Та двері не одчинялись, хата стояла німа, як домовина. Гнат десять, сто разів висвистував ту ж пісню, щораз голосніше, думаючи, що Настя не чує. А хата все німувала та дивилась на нього чорними вікнами, наче череп очима-ямами. Кілька разів здавалось йому, що він виразно чує, як закрипіли двері, стукнув засув, засовгали по сінях босі ноги. Серце тоді переставало битись, і, спинивши дух у грудях, Гнат весь обертався в увагу... Але сінешні двері щільно приставали до одвірка, а навкруги була німа, мертва тиша. Гнат важко переводив дух, підходив до вікна, під котрим спала Настя, та хотів стукати в вікно. Він спершу тихенько стукнув в шибку, далі дужче і дужче... Широко розкриті очі пильно дивились на двері, ухо пожадливо ловило кождий згук в нічній тиші і все одурювало сполохане та роз'ятрене серце. Двері не відчинялись. Нетерплячка брала Гната. Він гриз би вікно, гриз би скло, раму. Він головою висадив би вікно та вліз би у хату, щоб хоч на хвилинку побачити Настю... Часом серед такої гарячки вся енергія його спадала, і якийсь голос говорив в нім: «Навіщо?... Кінець! Дійшов до краю!» Але за хвилинку надія побачити Настю, почути від неї, що все, що його мучить, – сон, мара, охоплювала цілу його істоту, і він знов уперто ходив під вікнами та чекав, чекав... Повний місяць освічував бліде обличчя з тонким чорним вусом, широко розкриті, блискучі очі та розкуйовджене волосся. Якби

хто глянув на його в ту пору, то, певно, подумав би, що то упир прийшов з того світу і от-от щезне, лише заспівають треті півні...

Вже над світом, коли східний край неба спалахнув полум'ям і свіже повітря виповнилось чудовою гармонією пташиного співу, Гнат, коливаючись, мов п'яний, поплентався додому.

В полудне прийшла до Гната його тітка Мотря. Вона вже все знала. Їй так було жаль бідного Гната! Скривдили бідного сироту вороженьки лихії, бодай їм долі не було! Дання якесь дали парубкові, вчарували, а тепер знущаються! А все той циган – Олександра. Як узяла вговорювати Настю, як взяла вмовляти: «А він, сестрице, нероба, а він ледащо: змалечку служив у дворі за льокая, звик на легкім хлібі. Ти будеш бідувати з ним, сестрице, бо він незугарен господарювати. До того ще сумовитий, невеселий... Ні поради, ні розваги. От Петро – багатир, хазяйська дитина, не тинявся по наймах... Ще до того веселий, моторний і з лица гарний, хоч води напийся. За таким чоловіком не знатиме жінка біди. А ввійде до хати – то й хату звеселить...» А старе луб'я Явдоха й собі за Петром тягне, тим що багатир. Так заморочили бідну Настю, що вона вже й каже: «Хто перший пришле старостів, за того й піду». А Олександра й переказала Петрові, щоб поспішався, коли хоче дівчину взяти... Проте Гнат не такий дурний, щоб журитись за Настею. Сього цвіту по всьому світу! Є! Він візьме ще кращу та багатшу!..

Кожне тітчине слово гострим ножем поверталось у серці Гнатовому. То він, Гнат, нероба, він, що так тяжко працював у своїм житті, що за роботою не знав просвітку? Він ледащо? Добре. Той нероба, той ледащо пішле старостів до Олександри. На злість Насті посватається.

Побачимо, з чим тая розлучниця відправить його старостів! Пожалкуєш, Насте, та пізно! Годі каятись по смерті! І він заслав старостів до Олександри. Олександра подала рушники. Одної неділі справляли весілля Настине з Петром, другої вінчали Гната.

По весіллі Гнат став наче спокійнішим. Він чув, що йому треба рятуватись, щоб не пропасти з туги, що весь його рятунок в праці. Йому легше ставало, коли він працював. За роботою він менш бував у хаті, рідше бачив жінку, менш говорив до неї. Вона була для нього чужою людиною, заважала йому. Часом мине цілий тиждень, а вони й словом не перекинуться, мов німі. Нетерплячка брала палку Олександру. Що се справді за вигадки? Чи довго так буде? Вона не наймичка йому, щоб тільки годити, а він і головою не кивне, і словом не обізветься, аж хата пустою дише! Ні, годі! Вже в неї накіпіло коло серця! І вона ставила обід перед Гнатом так, що миска аж гула і от-от не розліталась на череп'я, а ложка летіла під стіл. Вона шукала сварки. Гнат зсував тонкі брови й поглядав на жінку спідлоба. З натури нечепурна, неохайна, Олександра зовсім опустила руки. Хай все іде прахом! Хата по три дні стояла неметена, страва тхнула недоглядом, хліб

був глевкий, а на господиню гидко й глянути: сорочка чорна, спідниця задрипана. Вони почали сваритись. В серці у Гната накипала ненависть до нелюбої жінки, нехить до своєї хати. І навіщо він оженився! Так, він зробив на злість, але не Насті, а собі. І оце те мальоване щастя, що мало скрасити його вбоге життя, яке пестив він у мріях парубочих?.. Гнат почав учащати до корчми. В корчмі за чаркою він забував своє лихо.

Раз він зустрів Настю. Чоловіка її взято у москалі, і вона лишилась московкою. Спершу Гнат хотів утекти: йому було ніяково, соромно навіть. Але якось зовсім несподівано він з гірким жалем почав оповідати їй про своє життя, про свою долю, дорікати їй, нащо вона запропастила його вік молодий.

Вона плакала. Вона й досі не знає, як се сталося. Так десь воно мало бути. Адже і їй жаль, що вони розлучились: вона не бідила б так гірко без чоловіка, як тепер, коли Петра взяли у москалі.

Гнат виявив перед Настею все, що так довго гнітило його серце, труїло його життя, і йому наче легше стало на серці. Але та стріча розбуркала в йому спомини давнього щастя, розжеврїла вгамоване кохання. Гнат знов почав стежити за Настею.

Незабаром прийшла звістка, що Петро помер. Настя лишилась молодою вдовою. Відтоді в неділю чи в свято, чи так видалась вільна година – Гнат щезав з хати, а куми-жалібни-

ці, жалкуючи за Олександрою, плескали, що Гнат ходить до Насті. Олександра все знала і сварилась з чоловіком. У хаті в них було пекло. Гнат втікав до корчми. От і тепер сидить він у корчмі, підперши голову рукою, і ціле його безталання стає йому перед очі...

З другої світлиці почувся пискливий плач дитини. Гнат потер чоло рукою, неначе прокинувся з важкого сну, і глянув у відхилені до світлиці двері. Груба Берчиха гоїдала дитину в колисці і плела панчошу. Розпатлана, в заяложеній спідниці та засиненому шматтю жидівка нагадала Гнатові його нечепурну жінку. Гнат аж сплюнув з огидження. Достоту Берчиха! Ні, він не може жити з нею! Так йому вже остогидло, так остогидло, хоч з мосту та в воду! Тонкі брови Гнатові зсунулись, аж тінь впала на очі. Важкий кулак рішуче стукнув по столі; чарка покотилась, черкнулась об пляшку і жалібно задзвеніла. Гнат вийшов з корчми.

Вечоріло. Блакитне небо наче оперезалось широким рожевим поясом. Цвіли яблуні; тихе повітря дихало чудовими пахощами. В останньому промені сонця грала дрібненька мушва і, мов сітка, мигтіла перед очима. Гули хрущі та літали, як кулі. Висипала на вулицю дівтора і збудила тишу криком та дзвінким сміхом. Греблею йшла череда і, здіймаючи куряву, ревла та мекала. Курява стелилась по гладкому, як дзеркало, ставку і купалась в хвилях рожевого світла.

Гнат перейшов греблю і подався у вуличку. В вуличці було темно та вогко. Високі крислаті верби зеленою банею на-

висли над вуличкою. Від криниці ровом дзюрив струмочок. Коло воріт молодиці чекали на череду, щоб вилучити ягнят. Гнат постояв трохи з тіткою Мотрею, котра й собі вийшла проти череди. Тітка Мотря оповідала, як їй було добре за покійником третім чоловіком і як вона тепер бідує, не маючи де голови прихилити на старості літ... Смерклось. Гнат побачив світло в своїй хаті і подався до воріт.

II

Олександра давно вже зварила вечерю і чекала чоловіка. Бараболя з юшкою задубіла в холодній печі, а Гната не було. Олександра кипіла. Господи, що се за життя?! Краще б вона сивим волосом світила, ніж мала втопити свою долю, віддаючись за Гната! Правда, якось не дуже хапались хлопці сватати її, мабуть, тим, що вона сама липла до них, але, може б, і посватав який людяний! А то є чоловік – і нема чоловіка. Ані заговорить любо, ані присунеться близько, як чоловік до жінки. Іно важким духом дихає. А ще та гадина люта, розлучниця ота, Настя, колишня її подруга! Водить його за собою, мов теля на налігачі... Ні, годі терпіти! Терпцю не стає! Вона кине чоловікові у вічі слово правди, а тоді – про неї – нехай або вб'є, або вона сама покине його до лиха!

Олександра з нервовим поспіхом бігала по хаті, сама не знаючи, що робить. То вона разів кілька переставляла з місця на місце хліб на столі, то брала віник, щоб замітати, й кидала його серед хати; то, метнувшись до жердки, шукала чогось межи одежею. Довга тінь від її високої, сухої, як дошка, постаті літала по стінах, лізла аж на стелю. Чорне обличчя Олександрине збіліло; з-під високих, веселкою, брів світилися гострі чорні очі; в очах мигтіла блискавка. Ніздрі довгого тонкого носа хвилювались, тонкі уста нервово тремтіли. Вона була навіть гарна – палка, гнівна, енергічна...

Гнат увійшов у хату.

Олександра з презирством, наче зачіпаючи, глянула на чоловіка. Гнат не постеріг того зневажливого погляду. Він почепив на кілок шапку, роздягся й закинув на жердку свиту. Йому хотілось їсти. Він сів за стіл, відрізав скибку хліба і грубо посолив її.

– Вечеряти!

Олександра з незвичайним поспіхом вхопила з мисника миску, аж та загула в руках, насипала холодної страви й поставила перед Гнатом так енергічно, що він аж глянув на неї спідлоба. Гнат постеріг, що сорочка на ній була чорна, заяложена і здавалась ще чорнішою при новій празниковій спідниці. Гнат сьорбнув страви. Юшка була холодна, бараболя тверда.

– Задубіла, – промовив він крізь зуби, відсуваючи миску.

Олександра скочила, мов опечена, й блиснула на Гната очима.

– Задубіла! Бодай вже ти задубів, як маєш сидіти десь у чорта в зубах! Терпіла, терпіла, а далі й терпцю не стає!.. Де се видано? Що се за чоловік? До хати його й псами не заженеш! Прийде неділя – він не сидить вдома, а вештається десь по шинках з любовницею... а ти сиди, туманій та чекай його з вечерею! Ні, не діждеш сього!.. Годі!..

– Цить, Берчихо!..

Стіл аж йойкнув під кулаком Гнатовим, миска плигнула по столі й хлюпнула на скатірку мутною юшкою.

– Ба не буду мовчати! – Олександра прискочила до чоловіка, махаючи перед його лицем ложкою. Вона має право сказати йому слово правди! Вона йому жінка, а не наймичка. А він який їй чоловік? Він гірш ворога лютого! Йому не вгодиш: переступи – зле; недоступи – зле; все бісом дивиться. Вона не чула ще від нього приязного слова, не мала поради! І так вже їй остогидло, так остобісіло, до живих печінок дійшло! Вона буде мовчати, а він бігатиме по чужих молодичях, а він буде любитися з тою биркою, з тою слинявою Настею, бодай вони почезли разом до мари, може б, їй розвиднілося тоді хоч трохи!..

– Мовчи, бо битиму! – Гнат крикнув, і шибка задренчала в вікні. Він вийшов з-за стола. О, се вже чорт його зна, що таке! Се вже баба неабияк зноровилася! То він не каже бісовій личині, що вона нехлюя, не хазяйка, що вона не годна страви зварити, хліба спекти! Хіба він не знає, хто розлучив його з Настею, набрехав на його? Хіба він не бачить, що вона гзиться з парубками, мов дівка розбещена? Він усе знає! Хай же наважиться сказати хоч слово, тоді знатиме, чому в Тростянці гребінці! Ох, битиме ж він її, битиме, як жиди гамана!

– Ба брешеш, ба не вдариш, побила б тебе лиха година!

Олександра скочила до Гната і вдарила кулаком в кулак. Гната взяла злість. Він замахнувся рукою і збив очіпок їй з голови. Кічка розкрутилась, і розкішне чорне волосся хвилею впало на плечі. М'яке, тепле волосся роздратувало Гна-

та. Він узяв пасмо волосся, замотав його на руку і сіпнув. Олександра дико скрикнула. Той крик ще більше розлютив Гната. Не тямлячи себе, кинувся він на Олександрю. За хвилину дві істоти злились в одну дивовижну, з чотирма руками, чотирма ногами. Істота та якось незвичайно, конвульсійно ворушилась, і не можна було розібрати тих рухів при нерівнім, блимаючій світлі керосинової лампочки. Гнат кинув Олександрю на землю, змісив її ногами. Вона зірвалася з долівки і, розкудлана, перелякана, з плачем та криком вибігла в двері.

– Геть з моєї хати! – ревноу Гнат.

Він стояв блідий, з широко розкритими очима і важко ди- хав.

– Геть, щоб духу твого не було тут!..

Гнат метнувся до жінчиної скрині. Він захопив її за вухо, щоб викинути за Олександрю. Але скриня була важка. Гнат шарпнув за віко, і віко відскочило, аж залізна клямка забряжчала. В роз'ятренні, не тямлячи себе, почав він викидати жінчине добро у відчинені до сіней двері. З свистом летів сувій полотна і через всю хату стелився білою стежкою. Червона манійова спідниця, блиснувши до світла гарячою барвою, лягла коло ослона. Летіли, мов змії, рушники та чіплялись на дверях. Брязнуло до землі намисто й розкотилось по куточках. Здоровий клубок ниток скоро-скоро покотився по білій стежці з полотна і переплигнув через поріг у сіни. Кукла льону, зачепившись за мисник, повисла там, мов русал-

чине волосся. Гнат кидав шмаття, одержу з такою силою, що по хаті віяв вітер, аж полум'я лампочки вигиналось довгим язиком та чаділо. Від нерівного світла тіні на стінах тремтіли. Випорожнивши скриню, він шарпнув її так, що вона аж загула. Гнат озирнувся навкруги. В хаті було пусто й сумно. Олександрів не було. Він плюнув спересердя і вийшов з хати, не причинивши навіть дверей.

Була чудова майова ніч. В вуличці було темно, аж чорно. Крізь чорну баню верхів'тя де-не-де продерся срібний промінь місяця і ліг на чорну землю срібною плямою. Вийшовши з вулички, Гнат неначе впірнувся у море білого світла. Те біле, трохи блакитне світло тихо лилось згори, а зачарована земля неначе купалась в фантастичному сяйві. Гнат подався до ставка й сів під вербою на росяній траві. Він глянув на ставок і не пізнав його. Ні, то не ставок, то друге небо з місяцем, з зорями. Дві блакитні бані зіллялись в одну величезну кулю, оперезану чудовим поясом темно-зелених дерев, білих хат, чорних тинів. Одна хата догори стріхою, друга – униз, одно дерево догори віттям, друге – униз. Два місяці неначе осміхаються один до одного. Зорі тихо тремтять вгорі і долі... А в садках солодко дрімують окутані місячним сяйвом стрункі тополі, широковіті липи, крилаті яблуні, і лише інколи, немов крізь сон, тихесенько зітхне деревина молодим листом. По сріблястій землі лягли довгі чорні тіні... Тихо. І земля, і вода, і повітря – все послухало. Однак та нічна тиша повна всякими згуками. Разно цокотять жаби по тім бо-

ці ставка. Тьохкає, аж розлягається, в садку соловейко. Десь далеко в селі гавкають собаки... На леваді форкає коняка і брязкає залізним путом...

Гнат сидів на березі під вербою. Нічний холод трохи прохолодив його та втихомирив розбурхані нерви. Але на серці в його було погано. Він інстинктивно чув, що зчинив недобре діло, та думка не ставила сього перед ним ясно. На хвилинку йому жаль стало Олександри, й промайнула думка про згоду, але набігла друга думка і, мов дужча хвиля, розбила першу. Ні, він не хоче жити з нею, він не може жити з нелюбою! Нехай роблять з ним що хочать, нехай його судять, як знають, а він не пустить її до хати. Краще об стіну головою. Вона йому гидка, осоружна; вона отруїла йому життя, розлучивши з милою, вона труїла його цілий рік непокірливою вдачею, неохайністю, лінощами... Відколи він оженився – і в господарстві йому не ведеться. Спромігся на коні, підгодував – думка продати та заробити – як раз утратив. Купив другі, знов підгодував і знов утратив, за сим разом ще більше. Купив двох кабанців, доглядав, годував їх – такі ситі були. Та що? Зрання не схотіли їсти, а ввечері одубіли. Або з тим телям?! Яке там теля – таки добрий назимок був. Се було зимою. Надворі була страшенна хуртовина. Вітер вив, мов дикий звір, і, змітаючи цілі кучугури снігу, підіймав їх догори, до білих хмар, що низько повисли над землею. Трудно було потрапити до воріт. Рвачкий вітер бив у лице, снігом залплював очі та, здавалось, хотів підхопити догори, щоб пото-

му кинути в холодний сніг. Гнат виніс теляті їсти. В хлівці його не було. Гнат обійшов весь двір, заглядав по всіх закутках – теляти нема. Гната взяла тривога. Ану ж де замерзне, дурне, під тином? Він підперезався, насунув на очі шапку і, взявши в руки кийок, пішов на вулицю. Ноги стрягли у снігових заметах, вітер бив у лице з такою силою, що Гнат не міг дихнути. Він відвертався від вітру, щоб перевести дух. Гнат обійшов село – теляти не було. Змучений, впрілій, вернувся він додому без телички... На другий день казали люди, що вовки розірвали в лісі якесь теля. Гната немов що торкнуло. Він пішов у ліс і скоро знайшов у рові голову свого теляти з налігачем на шиї... Ах, він уявляв собі, він на свої очі бачить криваву драму в лісі. Холодний вітер свище межі голим цупким деревом. Обліплене снігом, стоїть по коліна в снігу теля і, витягнувши морду, жалібно мукає проти вітру. З-за ярка, повного снігу, дивляться на нього блискучими, мов жарина, очима два вовки. Вони неначе змовились: один ліг в ярку догори черевом, а другий, крадучись та присідаючи до землі, обминув теля ззаду і погнав його на ярк. Теля жадібно мекнуло, задерло хвіст і, нерівно стрибаючи, побігло просто на вовка. Вовк лежав і чигав.

Теля надбігло та з розгону скочило на вовка. Вовк ухопив його впоперек і розпорів йому живіт. Теля впало. Надбіг другий вовк і з живого ще теляти вирвав шматок м'яса. Вовки їли, гарчали та скалили один до одного зуби...

Гнатові аж мороз пішов поза спину. А і справді стало хо-

лодніше в повітрі. Над ставком знявся білий туман та, мов серпанком, оповив краєвид. Пахло вогкістю. Гнат встав і пішов додому. З вікон лилось світло, але двері були зачинені. В хаті було поприбирано, все стояло на своїм місці. Гнат глянув у куток і догадався, хто зробив лад у хаті. На лаві під образами солодко спала тітка Мотря, хропучи носом. Гнат погасив світло і ліг спати.

* * *

Сонце вже зійшло, скісне проміння його, продершись крізь вікно до лави, розбудило Гната. Він глянув на тітку, що поралась коло печі, і сів на лавку, протираючи очі. Він ніяк не міг второпати, звідки взялась тут тітка, що вона тут робить. За хвилинку Гнат згадав вчорайший вечір. Тітка кришила буряк і лише постерегла, що Гнат прокинувся, голосно заторохтіла грубим голосом. Але ж він і спить! Вона думала, що він вже не встане! Най він мовчить, нічого не каже: вона вже все знає. Саме тоді, як знялася межи ними колотнеча, вона стояла на подвір'ї і все чула. Або ж не варт бити? Там-то, матінко, нечупара, там-то ледащо! Всі молодиці дивують, як він терпів їй, не вбив її досі до мари. Побігла до батька. Не бійсь, прибіжить! А як не вернеться, то чоловік потрапить на поясі привести до хати, як торік Клим свою Варвару! Повіялась, а посуда стоїть лоском немита. Вона, Мотря, своїми руками мусила всьому лад дати, хоч як було треба піти на

поденне. Мотря довго говорила, жаліючись на своє гірке бідування. Її басовий голос грізно гучав в хаті, неначе там хто лаявсь.

Гнат слухав чи не слухав. Йому якось ніяково було з тіткою, хотілось зостатись на самоті. По обіді Гнат узяв сокиру та подавсь на подвір'я лагодити пліт. Незабаром на перелазі з'явилась низенька постать чоловіка з сивою колючою бородою. Гнат впізнав тестя і став, очікуючи. Старий підійшов ближче.

– Здоров, синку! Що там скоїлося вчора mezi вами, що Олександра прибігла до нас, мов несамовита?

– Та що скоїлося... от, тату, дали мені жінку, тепер візьміть її собі, бо я з нею не житиму...

– Овва! не вихоплюйся, синку, з нерозумним словом, бо назад ніяково вертатися. Чому ж се так?

– Бо вона мені не до вподоби... вона мені гидка!

– А ти ж чом, синку, не розпитав стежки у свого серця та заблукав до нашої хати? Хіба тебе хто силував? Га? Ні, тепер вже годі! По смерті нема каяття!

– Як собі хочете, а ми вкупі не будемо!..

Гнат розказав тестеві, як вони жили з Олександрою. Старого брала злість. Здурів зять, чи яке лихо? Не буду з нею жити та й не буду. Ну, вдарив там жінку, повчив її трохи, та й годі! Діло звичайне. А погиркались – помиритися та й жити як слід, як Бог приказав.

– Ви, тату, краще не втручайтеся в се діло, бо нічого з

сього не вийде!..

Як то не втручатися? Адже вона йому дочка! Може, й в його серце болить за своєю дитиною. Старий сердився. Він говорив скоро та прискав слиною, наче сукно мочив. А якби зять схотів загубити свою жінку, то батько повинен ще коліном у яму пхати? Е, ні, вибачай! Дарма, що він старий, а ще нікому не дасть на поталу дитини!.. Показались десь діти, чи який хрін? Одно затялося, каже, що не буде вкупі жити, а друге й собі тієї співає... Межи ними й дідько лисий не розбере справи!.. Старий Максим плюнув спересердя та й подався до воріт, бубонячи щось під ніс.

Другого дня увечері до Гнатової хати вступив Максим з кумом Гаврилом, старим, поважним чоловіком. Вони вговорювали Гната помиритися з жінкою та жити з нею в злагоді. Гнат і слухати не хотів. «Я її не люблю», – твердив він в одно. Гнат не пив навіть горілки, яку приніс тесть. Максима брала нетерплячка. Йому аж руки свербіли до бійки, а слина так і летіла з рота за кожним словом. Але кум спиняв його, зацитькував. Максим кричав на цілу хату. О! він знайде спосіб на упертість зятя! Він піде до старшини, на суд!.. Най добрі люди розсудять, чи годиться кидати жінку, ламати те, що піп зв'язав...

Гнат був спокійний. Про нього! Най йому голову стинають, не те що судять, а він не житиме з жінкою...

Максим вилаявся, хрюпнув дверима і пішов з хати. За ним поплентавсь й кум.

В середу рано Гнат найняв підводу і одіслав Олександрі її скриню.

В неділю смерком, коли Гнат вніс сухого ломаччя та заходивсь розпалювати на вечерю, у хату не вбіг, а просто влетів десятник. Ні вуси, ні борода не хотіли рости на його темному, як юхт, обличчі. Замість них висіли якісь клаптики темного волосся. Вся невелика фігура його була розтріпана, виявляла переляк, неначе він тільки що вирвався з рук якого страховища. Руда шапка не прикривала гаразд розкуданого волосся, і воно лізло з-під шапки та крізь дірки в шапці. Крізь витерті рукави пошарпаної свитки світились лікті. В руці тримав він на знак поваги довгий ціпок. Староста з шинку післав його до Гната, і він біг, як навіжений, бо в корчмі чекав його чоловік з пів-оком.

Десятник забелькотів щось так прудко, що Гнат не зразу второпав.

– Прийшла бомага до шинку... той, до старости... загадують, щоб завтра зрання безпремінно прийшли до корчми... той, як його... у волость... Діло єсть... Глядіть, не гайтеся...

Він нащось потрусив бородою і так швидко, як увійшов, щез з хати.

«Мабуть, на суд! Про мене, хай судять», – подумав Гнат.

Сонце вже високо стояло на небі, коли Гнат подався у дорогу. До волості було добрих вісім верстов. Гнат думав прийти туди на пізній обід. Вітер підпихав Гната у плечі, хвилював зелені ниви, збивав кураву по дорозі. Було трохи холод-

но. Гнат йшов і думав про суд. Він задавав собі питання від старшини й відповідав на ті питання. Він міркував, що казатимуть тесть, Олександра, лагодив їм свою відповідь. Гнат не постеріг, коли дійшов до лісу. Починався чагарник з кущами ліщини, а за ним, мов стіна, стояв густий грабовий ліс. Тут, на узліссі, розкіш була вітрові. Орлом налітав він на зелену ліщину, обіймав її, мов козак дівчину, а ліщина, соромлячись, відхиляла від нього свої віти і мов шепотіла круглим м'яким листом: «Пусти! не чіпай, осоружний!» Високі дерева на краю лісу махали до вітру віттям, немов зачіпали його. Гнат увійшов у ліс. Йому схотілось спочити; він ліг на траву і озирнувся навкруги.

Темно в лісі. Молода струнка яворина, вкривши коріння оксамитовим мохом, високо сягає р'ябеньким стовбуром, щоб зеленим верхів'ттям осміхнутись до блакитного неба, скупатись в золотому промінні, цікавим оком споглянути на широкий чудовий краєвид, розмовитись з вольним вітром... Тихо в лісі: повітря не дихне, ніщо не шеберхне, жадна росlinka не схилиться, не злякає маленької комашки. Мов усе поснуло, мов зачароване. Зате горою йде гучна розмова вітру з лісовим верхів'ттям. Ось чутно, як несе вітер якусь новину з далекого лісу, що синіє за горбочком. Здалека чутно глухий гомін, він наближається, дужчає, охоплює верхів'ття, і здається, що кожне дерево кожним листочком шепотить якесь чарівне слово, а ті слова, зливаючись в чудову гармонію лісового шепотіння, хвилею котяться далі, завмираю-

чи в просторі... За першою хвилиною котиться друга, третя... Мелодійний шелест листя, чарівна краса молодого лісу навіяли на Гната солодкий смуток. Він нагадав Настю. Йому навіть привиділось з-за зеленого віття лагідне обличчя милої з повними устами та великими сивими очима. Серце його знов забагло кохання, того тихого раю, про який він так довго марив. Гнат лежав, а солодкі мрії колихали його серце... Враз він схопився й сів. В голові у нього, мов блискавка, промайнула нова думка. Думка та вразила його незвичайною простотою. Він так конче зробить. Він ублагає Настю сидіти з ним на віру... Адже не він один сидітиме на віру! Адже в їх селі можна налічити більш десяти хат, де чоловік та жінка нешлюбні! Аби вірно кохались!..

Лице в Гната розжеврілось, очі неначе побільшали і дивились кудись далеко, минаючи дерева, на устах під чорним вусом грала усмішка. Згадавши, чого він тут, Гнат важко зітхнув. «Коли б швидше кінець!» – голосно промовив він, рушаючи в дорогу. Цілу дорогу Гнат думав про Настю. Розпалена уява малювала йому картини тихого, незакаламученого щастя...

Ще здалеку впізнав Гнат чималий будинок під зеленим залізним дахом, з пооббиваними дощем стінами. То була волость. Кілька молодих акацій цвіли перед вікнами, кидаючи густу тінь на ганок. На східцях ганку, в холодку, сиділи люди й про щось гомоніли. Остеронь стояв чийсь віз. Розгнuzдані коні, інколи форкаючи, тихо хрумали обрік.

Гнат наблизився і вгледів тестя. Старий Максим щось розказував чоловікам. Олександра сиділа оддалік та скубла китицю білого цвіту акації. У волості казали Гнатові почекаати; він примостився під частоколом в холодку і закурив цигарку. Тесть розмовляв з людьми, а сам усе поглядав, очікуючи, чи не підійде Гнат, не заговорить до його. Але Гнат і не дивився в той бік, де сидів тесть. Максим думав, як би зачепити зятя, як би зняти з ним розмову. Він глянув на свою люльку і підійшов до Гната.

– Здоров, синку! А дай-но вогню люльку закурити.

Гнат мовчки подав свою цигарку.

– Ну, зятю, що ж буде з нашою справою? – почав Максим.

– А що буде?.. Нічого не буде!

– І нащо нам гризтися та судитися? Хата – покришка; навіщо виволікати звідти сміття, навіщо показувати його прилюдно?

– Не я виволікаю, не я показую, не мені й сором буде!

– От краще помиріться з Олександром та живіть, як люди, у згоді! Не крайте мого серця на старість, не вкорочуйте мого віку, бо він і так не довгий... – Старий мало не плакав.

– Оце, Господи! – вискочила з-за ганку Олександра. – Нявчать до нього, як кіт до сала! Довго я вам казатиму, що не хочу з ним жити? Не діжде він, щоб я ступила на його поріг! Я краще кози доїтиму жидам, а не буду їсти його хліба! Я йому не жінка!..

Олександра говорила з завзяттям, наче сварилася. Чоло-

віки замовкли і звернули увагу на ту сцену. Саме тоді вийшов з канцелярії десятник; він покликав Максима та Гната з жінкою до старшини.

В просторій кімнаті з чотирма вікнами стояв посередині стіл, застелений червоним сукном. Сукно було аж рябе від чорних плям з чорнила. На столі були розкидані папери; вони лежали малими й великими купами. Папери були скрізь: і на столі, і на полицях, і навіть стіни були обліплені ними. За столом три писарчуки, зігнувшись у дугу, скрипіли перами. На ослонах, попід стіною, сиділи чоловіки та жінки, очікуючи черги. Старшина, здоровий гарний чоловік, стояв біля стола та все засукував рукави своєї зацібнутої на гаплики свитки, неначе збиравсь до якоїсь роботи. Рудий писар у парусиновому куцику та вишиваній сорочці стояв коло нього і щось говорив, показуючи пальцем на папері. Старшина наглянув Максима; він зморщився, неначе людина, що з нетерплячкою відривається від дуже пильного діла.

– А, се ви, куме Максиме! А де ж ваші діти?

Гнат з Олександрою неспокійно порушились на місці.

Максим вклонився і з поспіхом задріботів:

– От вони, старшино! Оце зять, а то дочка... Я вже до вас, старшино, як до Бога! Розсудіть їх, як ваша ласка, по правді... Я вже здаюся на ваше слово, як розсудите, так і буде...

Старшина засукав рукави, погладив довгого вуса і грізно глянув на Гната.

– Отакеє-то діло! Ти Гнат Музика?

– Я.

– То ти, голубе, виганяєш жінку з хати та чиниш сварку, забуваючи на закон та Бога? Га?

Гнат мовчав і нервово теревив шапку. Він збілів на виду.

– Чи тобі позакладало, голубе, що ти не відказуєш, коли тебе питає старшина? Чом ти не живеш з жінкою, кажу? Га?

– Я...я з нею не можу жити... вона мені не до любові...

– О-го-го! Зможеш, голубе, як ми тобі піддамо охоти!..
Нема такої статті у законі, щоб чоловік жінку виганяв з хати.
Такеє-то діло!

Писарчуки, почувши цікаву розмову, повскакували з-за стола і, позакладавши пера за вуха, стали за плечима в старшини. Вони моргали один до другого та показували пальцями на Олександрю. Погана усмішка розповзалась по їх жовтих, з остудою обличчях.

Олександра подалась на два ступені наперед і вклонилась старшині, бгаючи в руках червону хусточку.

– Господин старшино! Краще мені з мосту та в воду, ніж з ним жити!.. Він мене побив, побила б його свята п'ятниця... Він любиться з молодицями... я доведу, що він ходить до тої слинявої Насті...

Паничі захихикали і, щоб вдержатись, позакривали роти кулаками.

– Цить! Заторохтіла, як порожняк по дорозі! Чуєш, зараз мені погодься з жінкою, – обернувсь старшина до Гната, –

щоб мені не було межі вами незгоди! В мене нема довго!
Раз-два – і кінець! Такеє-то діло!

– Як хочете, старшино, я з нею не буду жити! – сказав
Гнат.

– І я з ним! – підхопила Олександра.

– Побачимо! Гей, десятник!

На поклик той вбіг, розпихаючи людей, десятник.

– Дай-но їм лопатки, най вдень лагодять окопи навколо волості, а увечері зачинити їх вкупі в холодну, може, вони там скоріше поєднаються! Та настелити соломи в холодній, щоб було їм м'якенько!

Писарці пхикнули в кулак, але не могли вдержатись, і гучний регіт залунав по хаті.

Збентежених Гната та Олександрю повели з волості.

– Отакеє-то діло, куме! – обернувся старшина до Максима, засукуючи рукави. – В мене усе скоро! Побачиш, до завтра, як голубки, густимуть твої діти. А в холодній, як у морі, ніхто не заважатиме.

Писарці скалили жовті зуби та реготались, аж поки рудий писар не grimнув на них. Тоді вони метнулись до стола, повиймали з-за вух пера і зашкрябали в паперах.

Максим дякував старшині, але йому було трохи ніяково. Він не сподівався такого суду. «А може, й справді буде лучче, – подумав він, – може, вони скоріше дійдуть до згоди, як їх звести до купи»...

Десятник завів Олександрю та Гната на город і дав їм ло-

патки. Вони зайняли постать і почали копати рів. Десятник, осміхаючись під вусом, подався у волость. Олександра стала клясти чоловікові; вона плакала та примовляла крізь сльози: де та смерть її заподілася, що не прийде до неї при лихій годині? Чом мати не втопила її малою, купаючи у ночвах, чом її грім не вбив або земля не запалася під нею, коли вона стояла під вінцем? Ні, заховала її від смерті якась мара та й встромила чоловікові, тій загубі, що через його мусить вона нині таке терпіти!.. Прибита, пригнічена пригодами енергія Гнатова вирвалась на волю, неначе річка, розірвавши греблю, і межі чоловіком та жінкою знов почалась би бійка, коли б цікава писарка не покликала Олександрю до пекарні – розпитати про її недолю.

Зіставшись на самоті, Гнат трохи втихомирився. Він скупчив свою розбурхану енергію і наважився мовчати. Він перебуде біду, він переможе її терпінням та завзяттям. Чорна земля шугала з Гнатової лопати на окіп, а він копав та копав, не розгинаючись.

Олександра повернула з пекарні трохи веселіша. Вона також узялась до копання, але більше стояла та розглядалась. Вони мовчали.

Увечері повів їх десятник у холодну. Холодна була під волостю, у землі. В холодній було темно, вогко і холодно. Чорні стіни невеликої кімнатки були аж слизькі від цвілі. Мокра глина де-не-де відвалилась, і липова замість біліла, як ребра кістяка. В кутку коло дверей стояв кадіб з капусти; важкий

дух гнилої капусти виповняв повітря. На цегляній долівці лежали кружки від кадоба та купа мокрої мерви¹. Гнат глянув навкруги спідлоба, вибрав сухішу мерву і ліг на ній, відвернувшись до стіни. Олександра знайшла триногого ослончика, приставила його до стіни і сіла. В холодній стало тихо, як у домовині. Трохи згодом від вікна почулося шепотіння й тихий сміх. Олександра глянула на вікно: з-за ґрат виглядали обличчя писарчуків. Писарці показували пальцями на Олександрю, шептали щось один до одного, сміялись. Гнат лежав нерухомо, наче нічого не чув. Паничі подумали, що він спить, і почали зачіпати Олександрю масними жартами. Дедалі ставали вони сміливішими та реготались вже наголос, незважаючи на Гната. Олександра спершу мовчала, а далі й собі вкидала до жартів слівце, скоса поглядаючи на Гната. Але Гнат лежав, як мертвий. Олександра присунулась до вікна. Коло вікна почались жарти, регіт, розмова...

Гнат усе чув і кипів. Він силкувався звернути свою увагу в інший бік. «Чорт із нею! Хай гзиться, стидка! Краще думатиму про свою Настю... або хоч про хазяйство, що так лишилось, без догляду...» Але вухо мимохіть ловило якесь слово розмови, і на серці в Гната ставало так погано, прикро, болісно... Він затулив вуха і так лежав, аж поки не заснув.

На другий день знов узяли їх до роботи, знов копати окопи. Вони копали, не обзиваючись й словом один до одного.

---

¹ Мерва – потерта, непридатна солома. – *Ред.* (Тут і далі пояснення, позначені словом *Ред.*, – редакційні, інші – авторські).

В полудне приїхав старшина. Він звелів покликати Гната та Олександру. І Гнат, і Олександра рішуче відповіли «ні», коли старшина спитав їх, чи житимуть вони тепер укупі. Старшина розсердився. Вони затялися – і він не з клоччя. Найже копають окопи, коли охота, та ночують у холодній. І окопи копали, і в холодній ночували, а згоди не було між ними. Вони були неначе чужі. На третій день старшина покликав їх до себе. Вони стояли на своєму; їх ніхто не присилує жити укупі. Старшина пильно глянув на їх.

– А йдіть ви собі на всі чотири вітри, бо, їй же богу, битиму! – крикнув він. – Отакее-то діло! Що ти вдієш з запеклим?..

Гнатові та Олександрі не треба було казати сього удруге: вони вийшли з волості і подались різними шляхами додому.

III

Був чудовий ранок. Свіжа рослинність блищала під блакитним небом проти сонця. Зеленою левадою побігла стежечка аж до ставка. Стежкою йшов Семен Караташ. Він тільки що підголивсь шматком старої коси, і підголена борода біліла проти запеченого лица. Семен йшов купатись.

Подихав свіжий вітрець; по ставку плигали маленькі хвилі і сріблом блищали на сонці. Здавалось, що на дні ставка кипіло срібло, що гарячі бризки розтопленого срібла підскакували догори та продирали рівний поверх води. Ставок блищав, аж очі боліли глянути на нього. Ластівки вились над ставком і от-от не черкались крилом блискучої хвилі. Від берега, під вербами, вода була наче зеленаста. Маленькі хвилі рівно котилися, ласкаво мили берег. Хлюп-хлюп!.. хлюп-хлюп!.. Семен почав роздягатись. Борода свербіла після голення, і він, мацнувши шершаву бороду, згадав, чого сьогодні так чепуриться. Адже він нині сватається вчетверте! Так, вчетверте. Він поховав три жінки. Коли вмерла перша жінка, він сказав собі, що не оженився, бо не знайде вже такої вірної та коханої дружини. Однак, хто його зна як, одружився вдруге. Вмерла друга – і він закаявся женитись, щоб знов не взяти такої лихої на своє безголов'я. Але оженився і втретє, бо треба було матері малій сирітці... Поховавши третю, писав він супліку до архирея, щоб йому дозволено одружитись

вчетверте. Від архирея не було відповіді, а тим часом валилась необмазана хата, не було кому зварити ложки страви, не було до кого обізватися словом. Піти до зятя на друге село не хотілось, бо зять – чужа людина, а чужий хліб гіркий; та й нащо того чужого хліба, коли є свій, є й хата, й город, і поле, – мовляв, ціле хазяйство. Та що з того, коли хазяйство те аж плаче без господині! Вже й самому Семенові дійшло до плачу, та добрі люди нараяли жити на віру. Може, й справді так буде краще. Бог простить, що без шлюбу, бо на думці нема нічого грішного, а погібати людині марно не слід. Та й славну жінку наглянув собі! Мотрю Левкову. Не так-то стара, хоч і поховала трьох чоловіків, літ сорок п'ять-шість буде, а що роботяща, що запопадлива – то й сказати трудно. Правда, любить випити чарку... Та що? І се не біда, бо буде до кого випити, буде до кого й промовити: «Дай, Боже!» Семен був веселий. Роздягнувшись, він підійшов до води і глянув у тиху воду маленького плеса, що заховалось межі зеленими рамами низенького верболозу. З плеса визирнуло до нього невелике кругле обличчя з підстриженими сивими вусами, червоним носом та добрими сірими очима, що погоже дивилися на світ з-під густих та довгих брів. Сиве волосся спадало кружком, по-козацьки. Семен осміхнувся до себе. «Чим не козак?» – сказав він голосно. Ух! яка холодна вода! Семен шубовснув у воду, і вода широкими кружками побігла від нього назустріч хвилям. Семен вплив на середину ставка. Сонце засипало промінням весь краєвид, грало

на білому Семеновому тілі. На березі купались діти і збивали воду, аж піна стояла на ній. Семен, одягнувшись, сидів на березі, коли з другого боку, греблею, надійшла молодиця. Семен закривсь рукою від сонця. «Либонь, Мотря, – подумав він. – Вона!»

– Добридень вам, Мотре! А куди йдете?

Молодиця спинилась. Якусь часинку вона придивлялась.

– Дай, Боже! До куми! Відношу борщ, що позичала. – Мотря показала Семенові чорний горщикок. – А холодна вода?

– Зразу холодна, а потому нічого... – Він хотів ще щось сказати, та не знав що і лиш дививсь на Мотрю з-під долоні.

Мотря й собі стояла, неначе чекала чого. Далі обернулась і пішла дрібно-дрібно, наче молоді літа ізгадала.

Коли Мотря повертала від куми з порожнім горщикком, Семен сидів ще на березі та курив люльку.

– Почекайте, Мотре, щось маю казати! – гукнув Семен. Він підійшов до окопу і сперся на сухе ломаччя. Мотря стояла на вулиці, по той бік окопу.

– Не знати, переказувала вам Софія, перва сестра ваша, що я... щоб ви... – Язик не слухавсь Семена.

– Вона переказувала... – Мотря щільно стулила губи і спустила очі додолу, на горщикок.

– Що ж ви на се, Мотре? Чи зап'ємо згоду, чи ні?

– А я знаю... – Мотря знайшла на денці горщикка шматочок присохлої глини і почала його дуже уважно відколупу-

вати нігтем.

– Справді, надумайтеся та йдіть до мене сидіти на віру. Адже самі знаєте, як погано, коли чоловік один, як палець... Хіба я не знаю, що й ви бідуєте, тиняючись по чужих хатах? Що з того, що ви заробляєте, коли тими грішми не знати, яку дірку залатати. За хату заплати, дров купи, купи хліба і до хліба. А в мене все своє: і хата, і хліб, а господарюватимемо, то й до хліба буде. А заробите яку копійку, зложите до купи, от і гріш буде про всякий випадок... І веселіше буде: ви будете хазяйкою на своїм обійсті, а не вічною наймичкою. І чоловік буде, хоч не шлюбний, а все-таки чоловік... Дітей ми не будемо мати, та й нащо нам той клопіт, тепер і так тісно, поля обмаль, а людей – як сарани... А як уже поважатиму вас, ніколи й пальцем не торкну, бо й мені та самота за три роки налилася вухами! Так мені остогидла хата-пустка, так докучило раз у раз німувати, що хоч бери, старий діду, та лізь живцем у землю...

Старий Семен говорив довго; його мова чим даліш пливла вільніше та скоріше, як вода на лотоках, і розмивала останні вагання Мотрині. Вона все стояла, стуливши щільно губи та обертаючи горщикок.

– А я знаю?.. Ще люди сміятимуться... – промовила вона несміливо.

Оце але! Люди сміятимуться! Адже кожне знає, що не любощі їм у голові, що не пuste що зводить їх до купи, а неминуха потреба. А що сидітимуть вони на віру, без шлюбу – се

вже не їх вина! Адже він писав до архирея, щоб дозволено йому ожентись вчетверте! Архирей нічичирк, а без жінки чоловікові не можна, без хазяйки не обійдешся...

– Може, воно ялось буде! – зітхнула Мотря.

– Авжеж! Чом не має бути? – підхопив Семен.

Гладке, опасисте, з одвислими щоками лице Мотрине розжеврїлось. З карих, трохи посоловілих очей визирали неспокій та задума, наче вона загубила моральну рівновагу нормальної людини. Маленький вид Семенів теж почервонів, а червоний ніс аж горів проти сонця. Вони попрощались, а Семен ще довго стежив очима за високою, міцною постаттю Мотрі. «Буде кому робити!» – подумав він і подавсь до господи. Семен був веселий. Проходячи повз похилену стару повітку, він подумав: «Треба конче розкидати та звести нову. Спроможеться чоловік на корову чи на овечат, то нікуди буде й на ніч загнати...» Три роки дививсь він на ту повітку, але ні разу не приходила до голови така думка. Хата стояла пустою. Дощ пооббивав стіни, і жовта глина всюди покололась та пообсипалась. Лише вгорі, під стріхою, заховалась від дощу смуга білої стіни. На одній половині хати не було в вікнах рам, і жовта стіна дивилась на задвірок двома чорними дірами. Двір заріс шпорішем та зеленів, неначе лука повесні. Семен виніс із хати сокиру і заходивсь коло повітки, мимрячи собі щось під ніс.

Увечері того ж таки дня Семен прийшов до Мотрі. Він застав у хаті Софію, перву сестру Мотрину, ще не стару, бала-

кучу жінку. Баби про щось радились. Семен вийняв з-під поли око горілки і поставив на стіл. Зняли розмову про посуху, про господарство. Нема дощу та й нема. Ярина показує погано, на озимину мала надія. Бабам притьмом треба дощу на бараболю, на огірки. Вчора набігла хмарка, мов чумацьке ряденце, та лише покропила суху землю... Розмова йшла мляво. Мотря щезла з хати й за часинку привела з собою Гната. Затопили в печі, приставили окріп на тісто та горщикок з покладками. Мотря та Софія місили тісто, порались коло печі. Двері рипнули; в хату вступила Явдоха, Настина мати. Семен скоса глянув на її. «Оця богомільниця з другого кутка носом почула okazji», – подумав він. В невеличкій хаті стало мирно, аж тісно. Бесіда йшла жвавіше. Усі вже знали, що Семен просить Мотрю сидіти на віру. Всі радили Мотрі йти до Семена. Він чоловік добрий, путящий, має своє поле, свою хату. Мотря згоджувалась, але не виказувала сього ясно, хоч їй самій хотілось позбутися самоти та знов стати такою хазяйкою, якою вона була колись.

Вечеря поспіла. Мотря насипала галушок у миску і поставила на стіл коло тарілочок з покладками та кришеним салом. Гаряча пара від галушок знялась над мискою, стіл неначе повеселішав. Гості любенько поглядали на здорову зелену пляшку з горілкою.

– Прошу, частуйтеся! Сестро, кумо! Семене, Гнате, сідайте, прошу вас, та поживіть, – припрошувала Мотря.

Семен налив чарку і обернувся до Мотрі:

– Дай же нам, Боже, дожити віку вкупі, любо, у згоді... Дай, Боже, почати се діло у добру годину, а ще в кращу скінчити, щоб і нам добре жилося, і хазяйствечко добре велося... Пошли вам, Боже, в моїй хаті тихую старість, як погожая вода в криниці...

Семен перехилив чарку і цідив горілку поволі, немов прислухаючись, як вона струмочком дзюрила з чарки в живіт. Вихиливши до краплі, він налив Мотрі.

Мотря взяла чарку і скинула очима на гостей, не знаючи, до кого пити.

– Пийте до куми Явдохи, – обізвалася Софія.

Мотря ковтнула півчарки, зібрала губи на шнурочок і, оберши їх рукавом, вкинула в рот друге півчарки, вже не кривлячись. Чарка обійшла круг стола. Гості приказували, бажаючи Семенові та Мотрі і з води, і з роси повну торбу всякого добра. Закусивши салом, присунулись гості до миски й почали носити страву з миски до рота, підкладаючи під ложку хліб, щоб не закапати скатірки. На хвилину зробилось у хаті тихо, лише дерев'яні ложки цокали об глиняну миску. По другій чарці розговорилися. Говорили всі, перехоплюючи один одного.

– Ідіть, сестро, до Семена, йдіть, любо! Вам буде краще, не будете так бідити гірко, як тепереньки...

– Думаєте ви, голубко, не докучила мені та біда? Встану вдосвіта, запалю в печі, приставлю страву... Ет, яке там вариво! Знаєте – більш про людей: варити, не варити, аби враз

з людьми курити... Попоїм там чого, хапаючись, та й біжу на поденне, як на панщину. Одно знаю, хоч не з'їм солодко і напрацююся гіренько, так ніхто мене не налає, ні від кого не почую докірливого слова, – говорила Мотря наздогад буряків, поглядаючи на Семена.

– А, Боже ж мій! Я не така людина, кого хочте поспитайте, – хвилювався Семен.

– Ні, гріх сказати, – загомоніли всі разом. – Семен не такий! Він своїх жінок жалував, хоч покійниця друга жінка була така лиха, що часом аж вогню креше, як що не по їй.

Випили знов по чарці.

– А як мене люди засміють, як мені кожне в очі цвікатиме, що я живу на віру? – сказала неначе до себе Мотря.

– І-гій на вас, що се ви вигадали? – заторохтіли молодичці. – Хто з вас сміятиметься, з чого? Таж ви не повія яка, вибачайте на слові, адже вам не пусте в голові, не розпуста! Адже сидять на віру і Микола Козачишин, і Іван Бондар, і Олена Сидоручка, а Андрій Муржак вже дев'ятий рік сидить з Марією... і ніхто з їх не сміється, всі поважають, як людей. Лучиться okazія яка – запрошують, частують їх; вони в себе приймають, як Бог приказав. Тут кожне бачитиме, що звела вас докупи неминуча потреба, що живете ви на віру, бо піп не звінчає вчетверте! Правда, єсть такі, що сходяться з розпусти, але ледачому ледачий і кінець: нажене через який там час чоловік, та й повіється знов шукати чоловіка на два дні... А що вже наглузуються, накепкуються та наганьблять-

ся – про те сама знає... Буває й таке, що з великих любощів, з кохання того йдуть сидіти на віру, бо звінчатися не можна: чи вона чоловіка має, чи він жінку покинув. І се погано, але все-таки якось інше, все-таки чоловік має увагу на тее кохання щире. Старі таки геть противляться сьому, бо перш сього не було, вони не звикли до сього; але молодіж інакше вже дивиться на се діло: «Як сидять, – каже, – на віру, то чоловік жінку більш любить та жалує, бо вона його може повсякчас покинути»... Або: «Все одно, – каже, – чи звінчав піп, чи не звінчав, аби кохалися...»

– Такий тепер світ настав, любо! – зітхнула Явдоха. – Адже і в пісні співають:

Ой Господи милосердний,
Який тепер світ настав:
Свою жінку покидає,
А з чужою жити став!..

– Та й буде добро! І вже!.. Не буде на світі краще задля гріхів наших тяжких! – плакала Явдоха. Вона була вже п'янька, і п'яні сльози текли по жалібно скривленому, зморщеному обличчю.

Гнат уважно слухав бесіди. Кожне слово глибоко западало йому в серце, болісно торкало чутливі струни його серця. Він слухав та розважав, що доведеться йому витерпіти, коли він житиме з Настею на віру. Правда, не варт усього переймати, що по воді пливе. Люди – божі собаки: і брешуть, і кусають.

Йому ще байдуже, але бідна Настя навряд чи витриває. Серце в його щеміло, немов хто стискав його у жмені, однак він не міг спинити бажання хоч раз в житті зазнати того щастя.

На дні здорової пляшки мало що лишилось. Гості гомоніли, їм було весело. Богомільна Явдоха розказувала, як вона ходила на відпуст у Браїлів, що чула від черниць. Одна черниця розказувала, що скоро Бог покарає людей за гріхи. Настане страшне лихоліття, люди почнуть мерти, але не всі помруть від слабості. Випаде здоровий град, завбільшки з баранячу голову, і поб'є тих, що не ходять на прощу, що сваряться до служби Божої, не подають старцеві. Софія тяжко зітхала, але не дуже пильно слухала того оповідання, бо їй самій хотілось розказати про недавню пригоду з кумою Одаркою: як вона посварилась з Одаркою і що Одарка говорила на неї перед кумою Марією. Вони говорили разом, одна про те, а друга про інше, і їх бесіда зливалась в якусь кумедну мішму... Гнат підлещувався до Явдохи, бо вона була матір'ю його Насті.

Семен та Мотря сиділи близьенько одно коло одного. Вони приязно вели розмову. Семен був веселий, трохи напідпитку. Його кирпатий ніс цвів, як повная рожа. Горілка розігріла Мотрю, і вона наче покращала та помолодшала. Гладка, опасиста, здорова, вона здавалась ще більшою попліч з малим сухорлявим Семеном. Семен казав, що як тільки Мотря перебереться до його хати, він полагодить стару повітку, бо треба купити коненята... Може б, там заробилося який гріш

хурманкою, а наспів орати під озимину, не треба буде наймати худоби. Мотря казала, що повітку таки треба злагодити, але купити корову, бо за Петрівку можна скласти масла й сиру, все буде гріш, а там і самим буде чим харчуватись. Вони гомоніли, незважаючи на гостей. З їх розмови що хвилина вихоплювалось: «Будуть бички – продамо... купимо кабанчика... зробити нову терницю... без корови не можна!..»

Умовились, що завтра Мотря прийде на розглядини до Семена, а потому й зовсім перебереться до нього.

Було пізно. Гості почали прощатись.

– Ой, я п'яна в вас, кумо, п'яна, аж мені співати хочеться!.. Доленько ж моя, як же я задибаю до хати? Доведеться десь під окопом ночувати! – бідкалась Явдоха.

– Не журіться, тітко, – обізвався Гнат, – я вас заведу.

Гості попрощались, порозходились. Софія лишилась ночувати в сестри.

Другого дня сонце стояло вже на вечірньому прюзі, коли Мотря з Софією увіходила в Семенів двір. Рябий пес з кудлатим хвостом кинувся на них та аж до землі присідав, гавкаючи. Семен рубав дрова коло повітки. Він відборонив гостей від Рябка і завів до хати. Мотря дивилась на поколені, пооббивані жовті стіни. «Ото здулася глина, неначе худобина, обпившись, – думала вона. – Треба буде геть пообвалювати та накидати свіжою глиною...» Долівка в хаті була чорна, з ямами, стеля покололась. В хаті було чорно, як у димарі. Чорна постіль зібгана лежала на полу. Купчаки за образами

та хрести з ласкавцю були аж чорні від пилу. «Ой, буде муки на мої руки!» – подумала Мотря, але вона хоч би й зараз залюбки завдала тую муку своїм рукам, аби звити собі затишненьке, чепурненьке кубелечко. Семен просив вибачити, що немає чим приймати гостей. Вони самі гаразд знають, що хата без хазяйки – сирота. Най же самі потрудяться щось зготувати, от і двері в комірчину, а він піде по горілку.

Скоро Семен вийшов з хати, молодиці – цікаві, як усі молодиці, – метнулись оглядати кожний куточок в хаті, кожний закапелочок. В комірчині стояла діжа з борошном, а біля неї горох у розколених ночвах; в діжечці насподі кілька шматків сала, на жердині висіла одежа. Надворі зозуляста квочка, надувшись та настовбурчившись рябеньким пір'ячком, водила шестеро курчат. Молодиці зварили вечерю. Семен привів з собою сусіда. Пішла бесіда, частування.

– А як я не догоджу вам, а ви здурієте, наб'єтеся мене, і я муситиму покинути вас та іно сорому наберуся від людей? – журливо питала Мотря, підпершись рукою.

– Що се ви, Мотре, Господь із вами! Та я вас і пальцем не торкну, побила б мене свята земля, коли брешу. При свідках присягаюся...

Мотря поняла віри і легенько зітхнула.

На другий день перевезла Мотря скриню до Семена і розташувалася в Семеновій хаті, як справжня господиня.

IV

Гнат нудив світом. Він ще й досі не говорив з Настею, все якось не міг зважитись просити її жити з ним на віру, поки не втихомириться та нещасна пригода з жінкою. Непевність та тривога, мов вогонь, жерли Гнатове серце, він аж зблід від безперестанного зворушення. Молодий вус ще виразніше зачорнів проти білого обличчя.

Раз теплого рожевого вечора зустрілись вони на вулиці. Гнат йшов з косовиці. Настя – з буряків. Вони розминулись, віддавши одно одному на добривечір. Але сталося так, що вони разом озирнулись і стали. Настя осміхнулася до Гната куточками червоних уст. За останній час Настя покращала, погладшала. М'які, делікатні контури її обличчя вирівнялись, стали ще лагіднішими. Здорові сиві очі кидали цілі снопи м'якого проміння. Вона була повна та свіжа, як ягода. Гнат задивився на неї.

– Щось маю тобі казати, Насте, – наважився Гнат, підійшовши до неї ближче.

– Кажи!

– Та тут якось ніяково, вештаються скрізь. Вийди, як смеркнеться, під яблуню, бо маю конче щось казати...

– Е, ще виходити! Кажи тут!

– Ні, не можна, виходь у садок, то скажу... Вийдеш?

– Побачу! – Настя знялась з місця, неначе наважилась ті-

кати. – Вийду! – сказала вона, зробивши кілька ступенів, і обсіпала Гната ясним промінням із сивих очей.

У Гната аж коло серця залоскотало від того погляду.

Ніч була темна. На синім небі густо зоріли зорі. В ставку голосно крєктали жаби. Село спало. Гнат обережно переліз через лісу і опинивсь у густому садку. Він подався до крислатої яблуні, під котрою не раз стояв із Настею. Під яблунею темно, аж чорно. Гнат вдивлявся в темряву і нічого не бачив. Насті не було. «Нема!» – тихо сказав Гнат, а те слово болісною луною відгукнулось у нього в серці. Вмить з-за стовбура почувся тихий сміх; хтось ударив Гната легенько по плечах. Гнат затремтів увесь, як осика на вітрі. Він побачив Настю і взяв її за руку. Він тримав її за руку і мовчав.

– Отак! Ти будеш мовчати, а я буду слухати, – обізвалась Настя.

– Ти знаєш, Насте, що мені нема життя без тебе... Без тебе я нуджу світом, без тебе я нещасний, – промовив сумно Гнат.

– Що ж я тобі пораджу?.. Маєш жінку, чом з нею не живеш у згоді?

– Не печи мене жінкою, бо я вже й так опечений... Я її ненавиджу, вона перевела мій вік молодий... Олександра не переступить мого порога, ми навіки розійшлися... Насте, як не схочеш зо мною жити, то я собі смерть заподію!.. Краще мені в сирій землі гнити, ніж без тебе на світі жити.

– Оце сказав! Як же нам зійтися, коли ти жінку маєш? Як би я показала тоді межи люди?

А як живуть друзі? Хіба вони будуть перші чи останні? В селі більш десяти хат, де живуть на віру. І живуть же люди не гірш від шлюбних, хазяїнують, статок мають... Вона каже: «Поговір»... та хоч позабивай двері й вікна та сиди в хаті і не рипайся – і тоді не втечеш від того поговору. Поговір що? Пес бреше – вітер несе... Аби було щастя... А щастя буде: він її вірно любить, він її, як квітку на городі, посадить у хаті, він її жалуватиме, годитиме їй, як малій дитині... Невже ж вона схоче, щоб він пропадав марно, ні за що, вкоротив собі віку молодого?

Настя слухала, притулившись до шершавого стовбура яблуні; їй жаль стало того тихого, щирого чоловіка, що так вірно її кохає, що гине за нею. Вона сама любила Гната, і десь у далекому закуточку серця ворушилась згода на Гнатове жадання. Її вже турбували перешкоди, що неминуче мали стати на дорозі до щастя.

– А мати? Таже вони загризуть мене, бо й так лихі, що я дала гарбуза аж двом сватачам! – промовила Настя наче до себе.

– Е, мати – пусте! Можна впрохати тітку Мотрю, вона се діло облагодить. Кума з кумою побесідує, кума з кумою порадиться, то якое діло й стане!..

Овіяні чарами літньої ночі, заколисані любою розмовою, вони замовкли, але думи їх літали коло одного осередка.

Гнат мав надію, що Настя згодиться жити з ним на віру.

– В нашім краю тихо! – засміялась Настя.

Той свіжий, сливе дитячий сміх роздратував Гната. Він обняв Настю за стан, пригорнув її до себе. На нього тхнуло теплом молодого жіночого тіла. Настя не пручалась. Вона відхилила голову і блиснула білою шиєю з-під разків червоних коралів. Гнат припав устами до білої теплої шиї...

Крислата яблуня розкинула над ними могутнє гілля та лише інколи, наче крізь сон, тремтіла чорним листом. Під синім, зоряним шатром неба було тихо та тепло... Пізно вертався Гнат додому, п'яний від щастя.

На другий день раненько забіг Гнат до тітки Мотрі. Мотря місила коло хати глину; її ноги, замазані жовтою глиною, здавалось, були взуті в жовті сап'янці. Стіни були пошпаровані; шпарування здавалось величезним жовтим павутинням, котре заснував на стіні якийсь велет павук. Мотря місила глину і слухала, що казав Гнат. Вона обіцяла побалакати з Явдохою про його діло, але не скоріш, як у неділю, бо тепер, як сам бачить, заходилась коло мазання – треба ж довести його до ладу.

Гнат, подякувавши тітці, подався на роботу.

В неділю по обіді зібралась Мотря до Явдохи. Явдоха сиділа на призьбі і куняла на сонечку. Насті не було вдома.

– Добридень вам, кумо! Здорові будьте з неділею, – гукнула Мотря від воріт.

Явдоха здригнулась, глипнула на куму і відказала:

– Дай, Боже, здоров'я! Сідайте, кумо, за гостя будете. Як же вам ведеться на новім господарстві, кумо?

– Нічого, кумо, нічого... Старий мій так чепуриться, що куди й молодому до його! Заходивсь пересипати повітку: пошити ще сніпками та обмазати, то й готова буде. А я коло хати такого мазання мала, що ще й досі болять мене, любко, руки й ноги, а крижі як перебиті, неначе хто бучком попер...

Мотря розказувала про свої клопоти в новій оселі, Явдоха про відпусти, черниць, про тяжкі кари Божі за гріхи...

– Кумо мої любі та милі! Що я маю казати вам?! – почала Мотря.

– Кажіть, серце, буду чути...

– В п'ятницю рано, іно влізла я місити глину, прибігає мій небіж – Гнат. Глянула я на нього й бачу, що чогось він не такий став, немов йому що пороблено... «Що тобі, сину?» – питаю. «Тітко мої любі та милі, – відказує, – як ви не схочете допомогти мені, то доведеться мені марно погібати...» А я аж заплакала гіренько та й кажу: «Сину мій любий та милий! Як же мені не стати тобі у пригоді, коли ти в мене найближча родина. Адже в мене не поле засіяно родиною». А він, правда, поцілував мене в руку та й каже: «Самі ви, тітко, знаєте мою долю... знаєте, як ми любилися з Настею – себто дочкою вашою, кумо! – та розлучили, – каже, – нас вороженьки люті, не дали нам подружитися. А тепер я ходжу, світом нуджу, нема мені життя без Насті... Як не буду з нею жити, то буду в сирій землі гнити... Йдіть, каже, до тітки Явдохи, просіть їх, най пустять свою Настю зо мною на віру жити...» Так мені його жалко стало, кумо, так дуже жалко, що й не

сказати... От я й прийшла до вас, любко: еге, пустіть свою Настю до Гната, він чоловік тихий, трудовитий...

– Що се ви, кумо? Господь із вами! Моя дочка удовиця, їй люди трапляються, не сьогодні-завтра хтось посватає. Нащо ж їй сидіти на віру?

– Коли ж вони, кумцю, дуже любляться, Гнат із Настею! Як ви їх розлучите, то дочка плакатиме на вас, а у вас одна дитина, не годиться їй світ зав'язувати!

– Де там, кумо, де там! І не кажіть мені сього! Щоб я оце потурала дочці у такому ділі, щоб я підводила її на гріх? Таж би мене покарала Мати Божа, таж би я й не відпостилася, й не відмолилася...

– Щирому коханню і Бог не противник, як кажуть люди, – перепинила Мотря.

– Де там, серце, де там! Інше діло вам, ви вже жінка в літах, по третьому чоловіку, грішного і в думці не маєте, вам уже й Бог простить, а моя Настя ще двічі може віддатись, нащо ж їй грішити? І так Господь карає за гріхи наші тяжкіі...

Явдоха почала оповідати, яке чудо недавно сталося в Горишківці. У тому селі жив один чоловік та мав четверо дітей; діти єсть, а годувати їх нічим, бо звичайно у переднівок рідко хто має свій хліб, а у того чоловіка й скибочки не було. Ото як докучило йому, що діти пищать їсти, він ухопив ніж та хотів їх порізати з тої розпуки... А діти й просяться: «Не ріжте нас, тату, ми будемо спати до нового хліба...» Полягали покотом на печі та й послули. Сплять день, ба сплять

другий. Вже тому чоловікові й моторошно, вже й будить їх, а вони сплять, як мертві... Вже й страх узяв того чоловіка, почав він Богу молитись, а діти сплять.

Пішов до попа, найняв молебень, нічого не помагає... Пораював хтось тому чоловікові піти у Київ, до Святих Печер; от він і пішов, а діти сплять і досі... Ох, Боже наш, Боже милосердний! Тяжкі гріхи наші перед тобою!

Скільки Мотря не вговорювала Явдоху пустити дочку на віру до Гната, скільки не прохала – нічого не допомоглося. Явдоха казала, що не пустить Насті. Вона справді боялася, щоб не випав здоровий град, завбільшки в баранячу голову, та не вбив її за гріхи.

Так і розійшлися куми, не скінчивши Гнатового діла.

Надвечір прийшла Настя з гостини. Мати почала розпитувати її про Гната. Вона хотіла дізнатись, чи знає дочка про замір Гнатів, а як знає, то що скаже на те. Настя призналась матері, що любить Гната, що хоче жити з ним на віру. Стара напнула її мокрим рядном. Хай вона виб'є собі з голови і Гната, і любові, бо то дурниця! Поки мати жива, сього не буде, бо вона не хоче сорому на старість, не хоче прогнівати Бога, що вже й так карає людей за гріхи! Настя сперечалася, казала, що втече від матері. Вона, плачучи, дорікала матері, що мати гризе її, хоче занапастити її долю, не боячись гріха, хоч і ходить по монастирях та відмолює гріхи цілого світу. Заплакана Настя вибігла з хати в садок під свою любиму яблуню. Крислата яблуня пригадала їй любую розмову з милим

й ті щасливі хвили життя, що перейшли тут, під цим розлогим гіллям. «Що буде – те буде, а піду до Гната», – подумала вона, втихомирившись трохи. Вона була м'якої вдачі, її можна було на все підмовити, але тихим, лагідним словом. Материне бурчання лише підживляло її мляву енергію. Настя взяла розважати, як та коли перебралась їй до Гната. Е, що довго думати! Адже у п'ятницю йде мати на відпуст саме перед жнивами молитись, щоб вніс Господь хліб у руки. Переказати лиш до Гната, щоб завіз її скриню, та й по всьому. Настя замарилась над картиною тихого раю в милого хаті... А як же кинути матір саму, та ще в жнива? Ся думка, мов серпом, підтяла Настині мрії. Їй жаль стало матері... Нічого, вони разом з Гнатом вижнуть материне жито, то, може, скоріше вблагають стару не гніватись. Настя аж повеселішала від щасливої думки.

У понеділок зумисне вибігла Настя назустріч Гнатові, як він вертався з роботи, і переказала сподіватись їй в п'ятницю.

В п'ятницю вдосвіта взяла Явдоха ціпок у руки та торбинку з харчами й подалась з людьми на прощу. Трохи згодом, коли люди порозходились по роботах і не вештались по вулицях, заїхав Гнат возом до Явдошиної хати і виніс на віз Настину скриню. Настя засунула двері і поклала ключ під стріху.

Зараз-таки заходилась Настя поряdkувати у Гнатовій хаті. Їй хотілось насамперед вихаючити хату від порохів, що лишилися після Олександрів. Вона поздіймала зі стін образи,

помила їх та заходилась мазати хату. Гнат метнувся помагати їй; він так хапався до всього, що мало не побив образів. Настя накричала на його, щоб він не встрявав у бабську роботу та йшов собі геть із хати. Гнат хотів її поцілувати, але вона жартівливо обмазала його білою глиною, ще й випхала в двері. Настя побілила стіни, підвела припічок червоною глиною, поцяцькувала синьою комин. Чорний сволок з вирізаним хрестом аж вилискувався на білій стелі. Настя повішала на стінах два ряди гарних образів від жердки аж до мисника, ще й позаквітчувала їх купчаками та кучерявою м'ятою. Під богами повішала гарні рушники, на жердці почепила здоровий рушник з розкішно вишиваними кінцями. Вовняне рядно горіло на постелі жовтогарячою та зеленою барвами. Біла скатірка на столі та помиті лави аж сяли чистотою. Чималий мисник осміхався здоровими полив'яними мисками, білими, зеленими, червоними. В хаті було як у віночку. Ввечері зварила Настя вечерю й поставила перед Гнатом. Керосинова лампочка весело осявала прибрану хату. У печі жеврів жар. Гнат дивився на свою хату і не пізнавав її. Хата наче покращала, побільшала, з бідної хатини стала багатою світлицею. Перед ним на ослоні сиділа його колишня мрія, свіжа та гарна, як квітка. Гнатові здалося, що йому приснився гарний сон... На серці в його було так радісно, так повно щастя... і він боявся прокинутись, щоб той чарівний сон не щез...

Гнат повеселішав, немов на світ народився. То, було, робота йому докучала, здавалась важкою. Робить, робить, а

далі й питає сам себе: «Нащо?» А тепер – не робота – іграшка, куди йде – усе пісні співає. В неділю пішов Гнат у місто на ярмарок. На ярмарку накупив він Насті гостинців. Купив гарну рясну хустку з червоними рожами, ковтки з довгими золотими бульбашками та червону манійову спідницю в сім пілок. Він зовсім не жалував тих грошей, що складав із зими ще собі на свиту. Ет, чи то конче потрібна йому нова свита? Старої ще не зносив гаразд. Як ще був він парубком, то гарно вбирився. Було, яку схоче шапку – вже й має!.. А тепер минулося... от купить яку-небудь, аби голова не боса... Та й сміються з тих чоловіків, що гарно одягаються. Скоро оженився – назувай чоботи здорові з халявами вище колін; надягай свиту грубу та довгу, щоб поли черкались об землю; насувай аж на ніс високу шапку з довгим волосом – і скажуть: «Хазяїн!» А як схочеш вдягнутись у коротеньку парубоцьку свитку, схочеш узутися в делікатні, до ноги, чоботи, підперезатись гарним поясом, зараз засміють, скажуть: «Чванько! Не буде з його хазяїна!..»

Настя зраділа гостинцям, як дитина. Вона зав'язалась квітчастою хусткою, почепила довгі ковтки і вертілася перед маленьким дзеркальцем, вмазаним у стіні, обертаючись, щоб хоч одним оком заглянути довгий кінець гарної хустки. Гнат стояв оддалік та осміхавсь, дивлячись, як Настя примірювала червону, як жар, матерію і бгала її в дрібненькі фалди. Настя глянула на Гната чистими, щасливими очима, і в них побачив він утіху та вдячність...

В понеділок в обідню пору прийшла з відпусту Явдоха. Вона дуже стривожилась, не заставши в хаті ні дочки, ні її скрині. Сусіда сказала Явдосі, що Настя пішла сидіти на віру до Гната. Явдоха отетеріла. Їй жаль було дочки, соромно, що дочка живе на віру. Явдосі здалося, що от-от градові хмари обляжуть небо, випаде здоровий град і поб'є її, дочку, Гната та всіх грішників. Стара не знала, що подіяти: чи бігти до Насті та нагнати її додому, чи пораятись перше людей.

Явдоха побігла до Гнатової хати. Настя поралась коло печі. Побачивши матір, вона стала, як стовп, ні в сих ні в тих. Явдоха стояла на порозі бліда, гнівлива; сухі старечі уста тремтіли від великого гніву.

– Геть звідсіля! – хрипливим голосом крикнула вона на Настю.

Настя й собі пополотніла.

– Куди я піду? Нема мені куди йти з моєї хати...

– З твоєї хати, ледащо? То ти вже десь шлюб узяла у заячому холодку, побила б тебе лиха година, як ти мене б'єш на старість отими словами! Геть мені зараз додому, бо як візьму оцю качалку, то поб'ю тебе на капусту!.. – Явдоха вхопила з осла на качалку і приступила до Насті.

– От візьміть краще та вбийте мене... – Настя заплакала. З подвір'я надійшов Гнат. Він побачив ту сцену і зсунув тонкі брови. Він став проти Явдохи.

– Бийте мене, мамо, а не її...

– А я тобі яка мама, вражий сину? Дідько звінчав вас на

смітнику, а ти мене мамою зватимеш? Та я не подивлюсь тобі у вічі, сякий-не-такий сину! Я на тебе знайду суд, я тобі покажу, як підмовляти жінок на гріх!.. Де се видано? Де се чувано? У мою перію² не знали такого сорому... І мати твоя, і бабка твої були чесного роду, а ти стидом повіла мою голову сиву! Геть додому! – кричала вона до Насті.

– Простіть нас, не гнівайтесь, прошу вас, – обізвався Гнат. – Так уже десь Бог нам дав... Самі знаєте, як ми вірно любилися, що й жити не можемо одно без одного...

– Про мене, повісся на сухій гілляці, а дочки мені не калянуть! Йди зараз додому! – обізвалась вона до Насті.

Настя плакала. Стара хотіла вхопити її за руку, але Гнат заступив їй дорогу.

– Я не пущу Насті, – понуро сказав він.

– Ба пустиш!

– Ба не пущу!

Явдоха приступила з качалкою до Гната, але Гнат глянув на неї так грізно, що стара побачила, що не її сила.

Коли так, вона знайде суд на них, вона ще дасться їм узнаки! Явдоха вилаялась, як уміла, і з качалкою в руках вибігла з хати. Вже коло воріт помітила вона тую качалку і жбурнула її далеко від себе. Явдоха побігла жалітись до попа. Надвечір прибіг паламар кликати Гната та Настю до попа.

Довго сиділи вони у поповій пекарні, поки наймичка покликала їх у горниці. Вони поцілували в руку батюшку й ма-

---

² Перія (діал.) – пора. – Ред.

тушку і стали коло порога. В світлиці на круглому столі парував самовар. За столом сиділа гладка, повновида попада та п'ятеро дрібних дітей. Всі вони видивились на Гната та Настю. Панотець був ще не старий. Косми чорного волосся, подекуди з білими нитками сивини, просто спадали на плечі. Його довга фігура в парусиновому підряснику була трохи зігнута наперед. Він обернув своє довгобразе лице з довгим носом та насмішкуватими устами до Гната.

– Щось ти, Гнате, вступаєш на поганий шлях... Свою жінку прогнав од себе, зійшовся з другою без шлюбу, а це гріх, Святе письмо забороняє жити на віру...

– Я, батюшко, нікого не обікрав, нікого не зарівав, – озвався Гнат.

– Пхе! Звідкіль ти такий розумний взявся? Хоч надягай на нього рясу та висвячуй просто на архирея! Не обікрав!.. Не зарівав!.. Адже у Святім письмі сказано... витри ніс! – гукнув панотець і грізно поглянув на маленького поповича, що сидів на стільчику коло Насті. Настя подумала, що батюшка крикнули на неї; вона спішно схилилась над поповичем і взяла його пальцями за ніс. Дитина заревла на цілу кімнату.

– Візьми дитину! – гримнув панотець на паніматку. Паніматка взяла дитину до другої кімнати, і довго ще було чути з-за дверей, як вона зацитькувала плаксивого поповича.

– Адже в Святім письмі сказано... – батюшка підійняв догори брови й насторошив вуха.

Очевидячки, не судилося Гнатові дізнатись, що сказано в

Святім письмі, бо в другій кімнаті почулась якась шамотня, і басовий голос поспитав: «А чи вдома отець Іполит?»

Отець Іполит зірвався й побіг назустріч гостеві. Дітвора, підскакуючи, подалась за батьком. Панотець тричі поцілувався з гостем і сказав: «Просимо!» У дверях з'явився гладкий лисий піп, одною рукою погладжуючи черево, а другою – сиву бороду. Через хату пройшла неначе процесія: попереду гість, за ним батюшка, а за батюшкою ціла низка дітей. Гнат з Настею лишилися самі в світлиці. Лише пикатий самовар клекотів на столі та, немов надувшись, випускав пару. Через якусь часинку отець Іполит перебіг кімнату і лише майнув полами білого підрясника, не звернувши уваги на Настю та Гната. Вертаючись з пляшкою в руках, панотець побачив своїй парафіян.

– Ви ще тут? – здивувався він. – Глядіть же мені, розлучіться... Ти, Насте, перепроси матір... і живіть так, як сказано у Святім письмі...

Гнат та Настя поцілували батюшку в руку і вийшли з світлиці.

Настали жнива. Настя вийшла на Гнатову ниву. Поруч з нею, на своїй ниві, зайняла постать Явдоха. Побачивши, що мати нездужає, Настя перейшла на Явдошину ниву і почала жати жито.

– Геть, не потребую твоєї помочі! – скрикнула Явдоха.

Настя мусила знов узятись за своє жито. Але на другий день, коли Явдоха, нездужаючи, не вийшла жати, Настя під-

мовила Гната зайняти постать на материній ниві. Коли Явдоха побачила вижатий та поскладаний в полукіпки хліб, їй жаль стало доброї дочки. Благання Мотрині і час загоїли рану в Явдошиному серці; вона погодилась з Настею, навіть обіцяла піти по жнивах на відпуст відмолювати гріхи свої й доччині.

Була тепла, ясна осінь. Настя йшла садками до Мотрі. Осіннє повітря було прозоре, тихе. На заході, під безхмарним небом, стояло здорове золоте сонце. Під його скісним промінням золотом сяло жовте листя лип та беріз. Здавалось, що якийсь чарівник, як у казці, убрав дерева в щирозолоті шати. Падало жовте листя, а здавалось, що то золото капає на землю з дорогих шат. Червоні, як у кров умочені, черешні полум'ям горіли на сонці. Земля під ними була вкрита червоним листом та червоніла, як полита свіжою кров'ю. Зеленіли темним листом крислаті яблуні, рожевіли делікатними сутіннями грушки. На вербах листя порідшало, поблідло, і здавалось здалеку, що вони тепер лише розвиваються, як напровесні. Сухе листя дощем спадало з дерев, черкалось об гіллячки і шелестіло. Під ногами шелестіли цілі замети сухого покрученого листя. Насті вподобався той шелест, і вона зумисне розривала ногами купи сухого листя. Її вражала розкішна картина осінньої природи, обсипана сонячним промінням під чистим блакитним небом. На серці у Насті було тихо та весело.

Мотря доїла корову. Відборонюючись від уїдливого Ряб-

ка, Настя привіталась до Мотрі. Вони розбалакалились. Видоївши корову, Мотря занесла дійво до хати і показала Насті своє хазяйство. Опріч рябої корови, було ще два перістих підсвинки та одинадцятєро зозулястих курей. На їх обійсті ведеться лишень худоба рябої масті. Ні чорної, ні білої, ні рудої – іно рябої. Була одна чорна курка, така несуща курка, та що! – запіяла півнем, і треба було голову втяти! А у Семена ще за другої жінки руда корова згинула на третій день, як з ярмарку привели. Отак вона хазяйнує, хвалити Бога, і звикла вже до хати та до свого діда. Живеться та хліб жується... А Насті ж добре у Гната? Чи жалуге її Гнат? А чи піде вона на сватання до Зіньки Василишиної, бо то ж її близька родина? Настю щось стиснуло коло серця. Її не прохано на сватання. «Мабуть, тим, що я живу на віру», – подумала вона. Її чогось зразу стало жалко на людей, на свою родину...

А чи чула вона, що Олександра нахваляється вигнати її з Гнатової хати? «Я, – каже, – оту розлучницю за коси витягну з хати! Буде вона знати, як розлучати чоловіка з жінкою!..» Настя прийшла додому сумна і цілий вечір проплакала. Гнат помітив її заплакані очі. Він став питати, чого вона плаче. Настя довго не хотіла говорити, а далі, ридаючи, розказала Гнатові, що Олександра нахваляється за коси виволочити її з його хати.

– Я задушив би її, як гадину! – сказав Гнат, здвигнувши тонкі брови.

V

Розпечене повітря пашіло жаром і, здавалось, затаїло дух, не дихало: так було тихо. Великий лан буряків зеленів проти сонця молодого бутвиною. Здалеку здавалось, що межі зеленою бутвиною рядками процвітають здорові червоні квітки. То червоніли пов'язані квітчастими хустками голови сапальниць. Коло кожного рядка молодиць стояв наставник. Він пантрував, щоб сапальниці не лінувались та добре обгортали землею кожний буряк. В одному рядку межі молодицями була Олександра. Вона бігала на друге село сапати панські буряки, бо на буряках було весело. І справді, молодиці жартували, сміялись, співали пісень, аж луна розлягалася по полю. Олександра вела перед. Вона зачіпала наставника, не старого ще чоловіка з довгими, білими, як льон, вусами на червоному виду. Наставник ходив уздовж рядків та все намагавсь, щоб скоріше сапали. Молодиці ще нижче похилились над сапами, одна лише Олександра стояла, спершись на сапу, рівна, як свічка.

– Сапайте, молодиці, сапайте, – передражнявала вона наставника, – бо вже сонце високо, а зробили мало! – А сама стояла рівно, як москаль на муштрі.

– Ти чого стала та задивилась, як теля на нові ворота? – визвірився до неї наставник.

– Ой, не кричи, чуєш, бо нас тут гурт бабів, а ти один, хоч

і здоровий такий, як кицька навсидячки, – вмить закидаємо тебе бурячинням, іно ногами дригатимеш з-під купи.

Молодиці зареготались.

– Гляди, щоб я тебе не закидав! – розсердився наставник.

– Гир-гир! – подражнилась Олександра, поглядаючи на його хитрими очима.

В нього плечі – як у баби,

В нього очі – як у жаби, —

затягла вона високим голосом.

В нього вуси – як у рака,

Сам недобрий – як собака! —

підхопили молодиці.

– Обголи, Йване, вуса, то ся пісня буде не про тебе, – засміялась Олександра. – Та не втни губи, як будеш голити, бо заспівають:

Ще й без верхньої губи,

Як цілує – знати зуби!..

Молодиці реготались, а Іван, відвернувшись, сів на бур'яні набивати люльку.

Олександра нарвала липчиці і знебачки кинула її Іванові на голову. Зелена липчиця гірляндою повисла на голові,

зачепилась за білий вус, за червону шию. Іван озирнувся. Олександра пильно сапала буряки; її чорне обличчя стало якимсь кумедно-поважним, червоні губи віддулися, неначе вона сердилася. Іван зірвався і обмотав тою липчицею Олександрі шию, ще й притиснув до лиця колючу липчицю. Олександра заверещала не своїм голосом та затріпала чорними руками. Вирвавшись з його рук, вона вхопила цілу купу бур'яну і обсипала Івана. Польова берізка повилась по його плечах, по рукавах сорочки, звисала з крисів бриля; мокрець, подорожник та липчиця почеплялись до Іванової одежі, до довгих вусів. Іван стояв заквітчаний, як гільце на Купайла. Олександра сміялась, показуючи рівні зуби, що білили проти чорного обличчя. Пішли жарти, сміх. Іван не сердивсь більше: йому вподобалась весела, жартівлива Олександра, вподобались її чорні, палкі очі, густі, веселкою, брови. Він усе поглядав на неї і залюбки відповідав жартами на жарти. Молодиці, нахилившись одна до одної, гомоніли. Вони розказали Олександрі історію Івана. Іван жонатий вже п'ять років, але його жінка, за рік по шлюбі, повіялась десь з паничем, а Іван лишивсь ні парубком, ні жонатим. З півроку сидів він на віру з якоюсь покриткою, але за щось нагнав її. Йому добре служити в пана: і гроші має, і хліба перепадає йому чимало. Іван й собі розпитавсь про Олександрю. Очевидячки, вона припала йому до вподоби, бо він просив її вийти на буряки й завтра.

– Не вийду, бо нема тут гарних наставників, – сказала во-

на, моргнувши до його веселою бровою.

Другого дня вже й сонце підбилось високо, вже й сапальниці полишали за собою довгі рядки підсапаних буряків, а Олександра лише здалека манячила червоною хусткою, поспішаючи на роботу. Вона наблизилась і весело осміхнулась до молодичь.

– Кланяється вам голова з вухами, а потилиця й сама хилиться, – привіталась вона, сміючись здоровим сміхом.

– Чого так опізнилась? – загомоніли сапальниці.

– Заспала... пообідала пізно, та й подалась до вас раннім холодком коло полудня, щоб мухи не кусали... Чи приймаєте на роботу?

– Пізно вже, та що ж ти вдієш з гарними молодичцями! Ставай та сапай!

– Тра ставати, бо що ж ти вдієш з поганими чоловіками, коли вони так гарно просять, – відрізала вона, займаючи по-стать.

Але Олександра ще довго стояла, спершись на сапу, та щось розказувала молодичцям. Молодиці аж лягали від сміху.

Сонце стояло серед неба і страшенно пекло. Над зеленими нивами тремтіло гаряче повітря, неначе хто тряс перед очима блискучим серпанком. Хвилі світла лились з неба, і чорні тіні десь почезли, неначе сонячне сяйво загнало їх у землю. Гаряче світло грало на запеченому бронзовому виду Олександри, обливало темні бронзові руки, блищало в тонесеньких золотих волосинках, якими поросли ті кремез-

ні руки. Два рядки білих зубів блищали на сонці, як дві низки добірних перлів, чорні очі лиснілись, як два агати. В червоній хустці, в червоній спідниці та білій сорочці, рясно вишиваній «козаками», Олександра здавалась велетом квіткою, створінням тропічної природи. Золоте сонце пестило її, мов любе дитя гарячого півдня.

Опівдні виїхав на лан оконом. Підпершись у бік рукою, на котрій висіла нагайка, він гукнув:

– Гей, баби! На полудне!

– Бий його сила Божа! – скрикнула Олександра і жартівливо, наче сердячись, кинула сапою об землю. – Ніколи людьми не назвуть: усе баби та баби! Ні, правда, два рази на день так називають людьми: уранці та ввечері. Вийде хто зрання надвір та й каже: «О, вже люди палять на обід!» Увечері знов кажуть, що люди палять на вечерю. А цілий день усе баби та й баби! Стоять два чоловіки. А хто там стоїть? Люди. А буде бабів із десять – то все баби! От порядки!

Олександра, приспівуючи та пританцьовуючи, побігла до своєї торбини і сіла полуднувати з сапальницями. Пополуднувавши, деякі полягали спати, деякі посідали гурточками і гомоніли. Іван сів біля Олександри. Він задивився на її чорні очі, гаряче обличчя.

– Чи всі у вас у Мовчанах такі гарні, як ти? – поспитав він.

– Всі. А у ваших Кругах всі такі погані, як ти? – засміялась Олександра.

– Хіба я вже такий поганий?

– Ні, не дуже: подивишся ззаду – хорошого складу; подивишся в очі – ригатися хоче! – зареготалась Олександра.

Іван вирвав буряк і, пожбурнувши ним, влучив її просто в хустку, аж очіпок зїхав трохи набік.

– О, сього вже й за мірку цибулі не подарую! – скрикнула Олександра і, вхопивши порожню торбинку, почала шмагати його по голові, аж порох хмарою звився над головою Івана.

Втихомирились.

– Скажи мені, Олександро, де ти живеш? – спитав Іван.

– А тобі навіщо? Третя хата від Кіндрата, де рябі ворота, а новий пес! – засміялась вона, блиснувши на Івана чорними очима та підсиненими білками.

– Та не пустуй-бо! Мені здається...

– Що тринадцята снується, а то проста валовина, – перехопила Олександра.

– Оце веретено: дир... та дир... Мені здається, що я бачив тебе в садку коло церкви, як їздив у ваше село загадувати на буряки... А як я прийду в ваш садок увечері, чи ти вийдеш?

– Авжеж, вийду, ще й шага винесу: нате, діду, помоліться за душі померші...

– Та годі ж бо! Бачиш, Олександро, твій чоловік, а моя жінка пішли десь за водою... Ти не маєш чоловіка, я – жінки. От ми й паристі!..

– Ну?

– Чом би нам й справді не бути в парі? В мене було б тобі добре, як у Бога за дверима...

– Чи ти, чоловіче, сон рябої кобили розказуєш, чи дороги питаєш?

– Я не сон розкакую і не дороги питаю, а тебе вірно кохаю. Я сьогодні прийду в ваш садок. Виходь...

Сапальниці попрокидались і веселою юрбою обступили Олександрю.

Іван не відступав від Олександри: він залицявся до неї. Молодиці глузували з його, дивлячись на те залицяння. Більш за всіх докучала Іванові Олександра.

Вже добре смерклося, як Іван перелазив у садок старого Максима. Олександра таки вийшла до Івана. Довго велась розмова у вишнику, довго було чути притиснений сміх Олександри.

Другого дня пішла Олександра на буряки та й не вернулася на ніч додому. Не було її й на третій день. Батько та мати Олександрині не знали, що їй думати. Вони стали розпитувати про дочку і дізнались, що Іван підмовив її жити на віру.

Зразу щиро заходилась Олександра порядкувати в Івановій хаті. Вона звивалась, як муха на окропі; робота аж пищала в її руках. Молодиця всюди встигала, та все весело, та з піснею. Іванова хатина виповнилась сміхом та піснею, як гай навесні пташиним співом. Іван радів, дивлячись на жилаві, осмалені, засукані вище ліктя руки, що жваво бігали від одної роботи до другої. Він дивився в її веселі, чорні очі, що полискували, аж пекли, з-під високих, веселкою, брів, і знов радів. Але незабаром робота докучила Олександрі. Їй доку-

чила самота у хаті-пустці, хатня безустанна робота, тіі «поміі та ще поміі», як вона казала. Палкої, поетичної вдачі, вона не могла вдовольнитися буденним життям, запрягтись до щоденної важкої праці. Вона чула, що, oprіч робочої сили, єсть у ній ще щось, чому вона не знала ймення, але що поривалось до іншого, кращого життя, виливалось у пісні, жартах, дотепі... Олександра кинула все лоском у хаті й побігла на буряки.

Іван спершу нічого не казав Олександрі. Але, побачивши, що в хаті все стоїть жужмом, що на городі неполені грядки заростають бур'яном, замотав те собі на вус та скоса поглядав, очікуючи, до чого воно йдеться. Олександра не займала постаті там, де Іван був наставником. Вона ставала там, де наглянула молодого, гарного наставника. Іван здалеку чув її гучний регіт, її жарти. Вона й на хвилинку не вгавала, усе плела харки-макогоненки, розказувала сім мішків гречаної вовни. За її приводом сапальниці реготались, аж гомін стояв над розлогим зеленим полем. Іван аж зуби зціплював та мовчав поки що. Аж одного дня таки не витримав: він сказав їй, що взяв її не на те, щоб вона продавала зуби та реготалась з парубками; що онде городина заростає бур'яном, що в хаті нема ладу. Олександра спакнула. Знялась буча, мало-мало не дійшло до бійки. Олександра покинула Івана, не проживши із ним і двох тижнів. Вийшовши з Іванової хати, вона не знала, що з собою чинити. Додому в Мовчани не хотілось йти; вона боялась батька, хоч він був завсігди добрим для

неї. Вона переночувала в знакомій жінки, а на другий день пішла до жида-орендаря просити, щоб нараїв яку службу. Жид таки того ж дня знайшов їй службу у двірку, в оконома. Служба була важка, плата мала. Треба було вставати рано, лягати пізно. Ще ген-ген до світа, а вже будять її доїти корову та до череди гнати. Візьме Олександра дійницю, піде вдосвіта доїти корову та й засне над дійницею навсидячки. Стара окономова мати, люта, як змія, стежить очима за кожним ступнем наймички, клене, лає, не дає просвітку. А роботи по самі вуха: треба обід готувати та видавати, посуду мити, хустя прати, хліб пекти... Аж тепер згадала Олександра Гната, згадала й свою хату. Як є, то є, а все-таки свій куток, своя робота. Їй жаль стало своєї хати, жаль на Гната, а ще більший жаль на Настю. «Ох, коли б не та розлучниця, не зазнала б я такого лиха. Але почекай! Прийде і твоя черга! Хіба б мені руки повсихали, щоб я не витягла тебе за коси прилюдно з моєї хати! Тоді ти не тієї заспіваєш, голубко!» – думала Олександра.

Олександра нудьгувала на службі. Думки її рвались поза обсяг щоденщини; вона бажала кращого, празникового життя. А в службі усе будень, усе загайно. Найнялась – продалась. В неділю чи в свято вийде Олександра на музики, впірне, мов у море, в юрбу веселої безжурної челяді, задивиться на парубочу красу – і відійде трохи від серця. А як згадає, що на порозі вдома зустрине її окономова мати та почне сичати, як гадина, та гризти, та корити, то аж очі блискавкою

блиснуть у неї від злості, а веселі брови низько насунуться на очі, мов густі чорні хмари перед дощем.

На музиках причепився до неї здоровий, огрядний парубок Василь. Він наймав Олександрі музики, купував їй горілку, хмелем вився коло неї та зазиравав у палкі очі. Олександра й сама моргала на хлопця, зачіпала гострим словом, палким поглядом. Вона любила хлопців і була б рада, щоб вони ходили за нею чередою. Після музик, увечері, довго стояли Василь та Олександра під вербами край ставка і вели розмову. Василь казав, що буде ходити до неї, буде любити її, бо таких чорних брів нема в Кругах та й поза Кругами чи знайдеш.

Одного вечора Олександра сподівалась Василя. Вона видала панам вечерю і внесла до пекарні цілий оберемок немитої посуду. В пекарні було неохайно. Здорова піч, роззявивши чорну пащу, дихала теплом. На позаливаній долівці стояв цебер, повний помий, валялись під ногами мокрі мийки, ганчірки, лушпиння з бараболі. На ослонах, на столі та припечку – скрізь понаставлено немитого начиння – горщиків, мисок, ложок. Мухи роями пообсїдали чорні стіни, роями здіймались із стін і гули, як бджоли в пасіці. Лампочка без скла чадїла на всю хату. В пекарні було душно, повітря було якесь кисле та важке. Олександра натомилась за день і з злістю жбурнула панську посуду на стіл; тарїлки забряжчали, мов жиди загергали на ярмарку. Олександра сіла на тапчан і згорнула руки. Для неї так остобїсіла служба в панів та безперестанна робота, так настирились пани, а найгірше стара

окономова мати! «Не буду мити посуду, най їм дідько лисий миє!» – думала Олександра, згорнувши руки. Вона прилягла трохи спочити і захропла на всю хату. Пекарня виповнилась різнородними згуками: Олександра хропла, мухи гули під стелею, в кутку за запічком цвірінькав цвіркун; лампочка усе чаділа, та піч пашіла теплом. В пекарню увійшов Василь. Він озирнувся по хаті і нагледів на тапчані Олександрю. Василь почав будити її, а Олександрі приснилося, що окономова мати стала відьмою, сіла на помело, вхопила її за коси і потягла в комин.

– Пусти! – закричала Олександра не своїм голосом, підводячись на лаві.

– Дурна, чого кричиш? То я, Василь.

Олександра сиділа і протирала заспані очі.

– То ти, Василю, а я думала, що то відьма мене тягне...

Олександра встала і нерівною ходою, ще сонна, завешталась по хаті. Поприбиравши трохи з стола, вона повиймала з печі вареники з сиром та молочну кашу і поставила перед Василем. Василь приніс горілки. По чарці Олександра прочумалась і повеселішала. Вона сіла коло Василя і задивилась на його міцну, здорову фігуру, широкий рум'яний вид із сивими очима та широкими бровами, на його темний молодий вус. Василь кидав у рот вареники, як у безодню; на полумиску вже мало лишилось вареників. Олександра схаменулась і заходилась коло вареників: їй самій схотілось їсти після чарки!

– Гвалт! рятуйте! Василь заслаб на гарячку – їсть без пам’яті! – скрикнула Олександра, кумедно закриваючи рукою полумисок.

Василь загарчав, як пес, і кинувся до Олександри. Він все наближавсь до неї, гарчав та гавкав, показуючи свої білі зуби. Олександра не пускала полумиска і сміялась. Василь наблизився до самого лиця Олександриного, кинувся кусати її, кумедно удаючи злість та завзятість пса. Олександра крикнула й пустила полумисок. Василь схопив полумисок, обняв його і почав їсти вареники, жартівливо клацаючи зубами.

– Ох, мені лишенько! – жахнулась Олександра. – Ще як почують пани, що в кухні хтось є, то буде мені на горіхи! – Вона метнулась до сіней, послухала під дверима, чи тихо в покоях, і, вернувшись до пекарні, позавішувала хустками вікна та причинила двері. В пекарні стало весело; чутно було сміх, веселу розмову. Василь залицявся до Олександри, а вона забувала і свою лиху долю, і тяжку щоденну роботу, дивлячись у веселі сиві очі Василеві.

На другий день окономова мати насилу добудилась Олександри. В пекарні немита посуда стояла лоском. Стара напнула Олександрю мокрим рядом. Вже сонечко ген-ген підбилось угору, а вона спить, неначе пані яка в перинах! Ще й посуду немиту лишила на ніч, помийниця жидівська!

Олександра не витримала.

– Оце, Господи! точать мою душу, як той шашіль! Коли я вам не вгоджу, то глядіть собі кращої наймички.

Олександра з злістю шпурляла, що було в руках, хрюпала дверима та посилала всіх до всіх чортів...

Одного разу Олександра таки не встереглась. Василь сидів у пекарні, а окономова мати застукала їх саме тоді, як Василь заходився коло вечері. Василь скочив через вікно, але так незручно, що шибка дзенькнула і посипалась на землю. Олександра погасила світло, вхопила полумисок із стравою та тицьнула його під лаву; потому всунула у піч пляшку з горілкою і хліб, а сама лягла на постіль, прикинувшись, що вона спить. Стара добре чула, що хтось плигнув через вікно. Вона увійшла з світлом, оглянула всі кутки, повиймала з-під лави та з печі страву і горілку і почала лаяти Олександру. Знялась буча. Пані та наймичка сварились, докоряли одна одній та мало не бились... Другого дня окном розплітав Олександрю.

Олександра перебралась до знайомої жінки. Вона ходила копати буряки і з того добувала прожиток для себе. Василь таки не кидав її.

Дні минали за днями. Настала осінь. Подихнули морози, зціпили землю, зв'ялили гаї та діброви. Річка стялась і заблищала склом межі чорними берегами. Випав перший сніг, земля побіліла, неначе завилась білою габою.

Василя взято у москалі. Олександра потужила трохи та й втихомирилась. Чи то одні в світі веселі очі та густі брови?

Однак самотнє життя скоро докучило Олександрі. «Господи! сьогодні, як учора, завтра, як сьогодні! Усе одно та й

одно! Коли б уже хоч гірше, так інше!» – думала Олександра.

На щастя її овдовів не старий ще чоловік. Третя жінка лишила йому четверо дрібних дітей. Бідний Петро не знав, що йому чинити у світі Божому. Діти малі, треба їм лад дати, треба й на хліб заробляти. Взяти наймичку – тяжко: раз те, що нічим платити, а друге – що наймичка не догляне господарства як слід. Петро зупинивсь на одному: знайти яку покритку або удову, щоб сидіти з нею на віру. Він чув про Олександру і переказав через жінок, щоб вона йшла до його жити на віру. «Піду, – думала Олександра, – він поховав трьох жінок, то буде мене жалувати, бо вчетверте не оженився. Може, мені хоч трохи виясниться...» Випили могорич, Олександра вступила у Петрову хату, що відтоді мала бути і її хатою. Хата була маленька та низька. Висока Олександра мало не черкалась головою об стелю. Вона все ходила по хаті з зігнутою головою; їй здавалося, що вона або наб'є собі гулю на голові, або завалить стелю в старенькій хаті. Стіни в хаті аж позацвітали від вогкості та почорніли від диму. Скрізь було видко убожество, неохайність. Малі діти пищали по закутках. Роботи було сила. Олександра не знала, за що перш хапатись. Щоб запалити в печі, треба було перше назбирати сухого ломаччя, бо готового палива не було. Муки на хліб теж довелось позичати, бо після похорону жінки Петро не мав і гроша у гамані. Олександра пекла хліб, варила страву, мила сорочки дітям і не мала часу спини розігнути. Малі діти ревли, докучали їй. Вона не любила дітей, не звикла до

них. Тісна та низька хата давила її, як домовина. Олександра не мала чим дихати. «Оце вскочила, – думала вона. – Ні, не буду я тут, не витримаю. Краще мені бурлакувати, ніж свою силу, свій вік молодий звести, працюючи на чужих дітей».

Сливе дві неділі робила Олександра, як віл у ярмі. Перегодом охота до праці десь щезла, а дедалі почала вона ходити й до корчми. Кине в хаті все жужмом, а сама чимчикує до корчми. Діти пишчать з голоду, в хаті холод – піч нетоплена, а Олександра гуляє в корчмі, та моргає на парубків, та зачіпає молодих чоловіків. А ввечері, вже добре п'яненька, влізе у хату і зчинить страшенну бучу: голомшить дітей, чіпляється до Петра, кричить, репетує і довго не може втихомиритись... Петро стерпів раз, а вдруге не витримав. Він побив її так, що вона ледве-ледве підвелась з долівки, і вигнав з хати, ще й двері засунув на засув. Побита, знівечена, вибігла Олександра в садок. Була відлига. Мокрий сніг цілу ніч падав на мокру землю, і все вкрилось білим покривалом. Густий сивий туман наліг на землю. Здавалось, що олов'яне небо зсунулось униз, а небосхил так наблизився, що до краю неба не більш як сто ступенів. Але та маленька сива баня накривала чудовий закуток. Дерев в садку, обідрані з листя холодними осінніми вітрами, знов одяглися в розкішну білу одягу. Гілля дерев та кущів погнулись під важкою сніговою одягою. Куди не глянеш, скрізь непролазна біла гущина. Зимова тінля лягла під білими деревами. Чистий сніг, пригнічений туманом, не блищав, не сяв. У вогкому тумані було важко дихати.

Густа біла рослинність, що оточувала навкруги, переносила мрію в якусь зачаровану країну, в якийсь чудовий, мов у казці, куточок, овіяний таємними чарами. Туга гнітила серце Олександрі, як туман землю. Їй було так гірко, так тяжко на світі! Недоленька знущалася над нею, як мачуха над нерідними дітьми... І все через ворога лютого, через оту клятву Настю, що зчарувала Гната... Ах, вона вбила б, на шматочки порвала б і розлучницю тую, і Гната, і себе! Злість поняла її серце, як весняна вода талий сніг. Що робити? Що чинити? Піти до своєї хати та за коси витягти звідти Настю, наробити їй сорому? Навіщо, коли Гнат не любить її, Олександрі, – вона се довідне знає, коли в хаті, хоч і своїй, знов буде пекло, не згірш, як і в чужій!.. Е, бий їх сила Божа! Чи то тільки світу, що у вікні? Знайти собі якусь службу та й звікувати вік у наймах... А поки брови не злиняли, поки личко не змарніло – кохати гарних парубків, затанцювувати лихо на троїстих музиках, топити горе на дні пляшки!..

Олександра озирнулась навкруги і зачепила гілку дерева. Сніг холодними клаптиками впав на її гарячий вид й трохи прохолодив його. Вечір насунувся над землею. Вже добре заневиднілось, коли Олександра прийшла проситись на ніч до знайомої жінки.

За кілька день Олександра стала за наймичку в жида-орендаря.

А час линув. Кипіли морози, завивала хуртовина, царював холод. Минуло холодне Різдво.

На службі в жида Олександра зовсім розледащіла. Вона почала пити. І перше неохайна, вона стала задрипанкою, справжньою жидівською наймичкою. Люди цурались її, але Олександрі було все байдуже. В голові її вічно шуміла сивуха; вона все ще моргала на хлопців, але вже забула лік своїм любовникам. Лише інколи прокидалась у ній свідомість свого стану, і тоді серце обливалось жалем до тих, через кого вона загубила свій вік молодий. Тоді обхоплювало її лише одно бажання: піти до Гната, вигнати Настю з хати та, оселившись там, знов зробитись такою хазяйкою, якою вона була колись, як ще жила з Гнатом...

VI

Зорі тихо блимали на темному небі. Твердий, як цукор, сніг світивсь блакитним світлом у темряві ночі. Гнатова хата дивилась у п'ятму трьома червоними вікнами: в хаті горіло світло. Настя, вставши вдосвіта, палила в печі на обід. Гнат коло каганця лагодив шлеї, сидячи на триногому стільчику. Сухе ломаччя весело палало в печі і тріщало. Червоне полум'я виривалось з чорних челюстей, лізло в комин здоровими язиками, осявало противну стіну. Настя стояла біля печі, осяяна рожевим світлом. Її повні, трохи бліді щоки спашнули рум'янцем, в тихих очах світились спокій та щастя. Обсипана рожевим світлом, свіжа та гарна, Настя здавалась запашною трояндою. Гнат порався коло шлеї та часом споглядав на Настю. Він чув, що йому добре. На серці було так легко, радісно, як часом у малої дитини гарного погідного ранку. Йому хотілось співати, і він почав тихим голосом:

Ой з-за гори буйний вітер віє,
Там удівонька та пшениченьку сіє...

– Отакої ще! В п'ятницю, та ще й вдосвіта співати! – докірливо обізвалась Настя.

Гнат замовк. Він і забув, що нині п'ятниця. Але радісний настрій не розвіявся від Настиної уваги. Якись солодкі, любі

спогади та думи колисали його серце; в серці мимохить лунала пісня. Гнат був щасливий. Відколи Настя вступила в його хату, в хаті стало тихо та весело, мов янгол перелетів її та навіяв спокій. Навіть у хазяйстві пощастило Гнатові; перш, було, за що не візьметься – у всьому невдача, мов заворожено, а тепер і на корову спромігся, і коненята купив, і вівці мекують на оборі. Гнат став на ноги, зробивсь хазяїном. Звідкись припала охота до праці, десь взяли нові сили, енергія. Здається, гори перевертав би і не чув би втоми: хоч кривавиця на чолі, та рай у серці. Так, Гнат був щасливий. Одно тільки – Олександра... Думка про неї наганяла хмару на Гнатове чоло; він жахався тої думки, мов мари, силкувався одкараскатись від неї; і справді грізна постать Олександрина, якою малювала йому його уява, щезала десь, мов туман під промінням сонця. Думкою про Олександрю боявся Гнат скаламутити своє тихе щастя... Пообідавши, Гнат узяв сокиру і подався на двір.

Займався пишний січневий ранок. Золотий промінь сонця перелинув зі сходу на захід, і вершечки синіх хмар зайняли червоним полум'ям. Сонце, мов здорова червона діжа, впливало з-за краю землі та обгорталось блискучими хмарками, що спажнули від сонячного проміння, мов солома від вогню. Виплило. Деревя, одягнені в легеньку одежу з срібного інею, облились делікатним рожевим світлом. Проти синіх тяжких хмар, що оповили захід, здавались вони делікатними рожевими тінями. А на сході, між блакитним небом

та білим снігом, зависла рожева імла, мов блискучий рожевий серпанок. По твердому рипливому снігу стелились довгі тіні від дерев, хат, тинів. Ясний сонячний промінь срібною доріжкою лягав по снігу межі довгими тінями. Синій дим цівкою знімався від коминів і змішувався вгорі з рожевою імлюю... Ранок дихав морозом.

Гнат оглянув хуру дров, що привіз учора з лісу, і заходився рубати дрова. Стук сокири по сухому дереву далеко котився в рожевому морозному повітрі...

Помивши посуду після обіду та поприбиравши в хаті, Настя сіла на лаві під вікном вишивати сорочку й закинула на шию червону та чорну заповоч. Біле шитво вкрило її коліна. Настя взялась до роботи та ще раз глянула на хату. В хаті було чисто та гарно, як у квітничку. З білих стін дивились гарні боги, завітчані сухим зіллям, обвішані рушниками. Чепурний комин білів, аж сяв. Долівка була гладенька та жовта, як віск. Веселий ранішній промінь грав на полив'яних мисках, що стояли в миснику, ушиковані, як військо. Настя любила свою веселу, теплу хату. В сій маленькій хатині зазнала вона щастя. Гнат любив її, жалував, як малу дитину; він не давав їй робити важкої праці, аж Насті спершу трохи чудно було, що про неї так піклуються. І мати, і перший чоловік її не конче звертали увагу, чи їй було тяжко, чи не тяжко. А Гнат – то води вкине у діжку, то дров унесе до хати, то так у чому допоможе Насті. А прийде з ярмарку, то вже неодмінно принесе гостинця: хустку, або ковтки, або й разок намиста.

Про сварку забулася Настя, яка вона й буває: ніколи не чула вона від Гната згідного, зневажливого слова. А проте у Настиному серці, мов павутиння, снувався смуток. Вона думала про Олександру і боялась її гірш смерті. Відколи Мотря сказала, що Олександра нахваляється за коси витягти її з хати, полохлива Настя тремтіла від одної думки про се. Їй часом здавалося, що Олександра неминуче має прийти, і тоді... вона боялась подумати, що тоді буде, і лише тремтіла, як осика на вітрі.

І тепер вишивала Настя та думала про Олександру. От, прийде Олександра, вижене її з хати, наробить слави на ціле життя, і минеться щастя, мов сон хороший, і поб'є її недоленька, мов мороз квітку... Настя схилила голову над розкішним поликом, а серце її сповнилось жалем невимовним, мов криниця водою.

Перед вікнами мигнула якась висока постать; заскрипіли сінешні двері, потому відхилились двері до хати і на порозі стала... Олександра. Настя так і прикипіла до лави, угледівши Олександру. Їй здалося, що то смерть її прийшла за нею, серце в неї перестало битись у грудях, голос наче втік глибоко-глибоко в груди, так що звідти несила добути його й крикнути. Настя немов захолола, затерпла вся та лише дивилась на Олександру здоровими, переляканими очима. А Олександра стояла висока, грізна, бліда та жовта; чорні очі світились лихим ворожим вогнем.

– Чом же ти не вітаєш мене, не просиш сідати, Настусю? –

засичала Олександра.

Насті здалося, що то гадина засичала, обвившись коло її серця.

– Чи так запаніла, розлучнице люта, влізши до моєї хати, що сидиш, мов княгиня, закопиливши губу? Ти думала, паскуднице, що я не прийду до тебе? Що ти будеш господинею в моїй хаті, а я буду пропадати по жидівських наймах?! А не діждеш сього, не діждеш! – скрикнула Олександра, приступаючи до Насті.

Настя сиділа непорушно на лаві біла-біла, як шитво на колінах. Їй здавалось, то кожне слово Олександрине бігло на лотоках, шуміло під колесом і спадало на її голову тяжким, пекучим водоспадом.

Олександра сатаніла. Її дратувало мовчання Настине.

– Ти думаєш, чарівнице, що зчарувала мого чоловіка, то воно так тобі й минеться? Ти думаєш, що я тобі терпітиму?.. Ні, годі!! По сей дуб милі!.. Зараз мені збирай своє манаття та про мене хоч в очерет тікай з моєї хати, бо я тебе за коси тягтиму через село, як останню паскуду! Чуєш?! – крикнула високим голосом Олександра і сіпнула Настю за рукав.

Настя зірвалась з лави. Кров кинулась їй в лице, залила його аж до хустки.

– Геть, сатано! бо як дам, то й перекинешся! – скрикнула Настя.

– Хто? Ти мене битимеш? Ти, слинява, задрипанка?! Ану вдар! вдар! – Олександра наближалась до Насті грізно, як

чорна хмара.

Настя стояла з піднятою догори рукою, червона, тремтяча.

– Ну, бий! бий! – Олександра присунулась до Насті, аж налізла на неї. Настя стусонула її кулаком.

– От же тобі за це!.. – Олександра збила хустку й очіпок з голови в Насті і потягла її за коси до порога.

Настя вереснула не своїм голосом, вчепилась за груди Олександрині і розірвала на ній намисто. Намисто заторохтіло, мов горох, розкотившись по долівці.

– Оце тобі чари, оце тобі чужі чоловіки, розлучнице! – верещала Олександра та тягла Настю до порога. Старенькі двері відскочили під натиском Олександриних плечей.

– Гвавт! – крикнула Настя в сніях. – Гвавт! – закричала вона дико на дворі і, пручаючись, впала на сніг.

Саме тоді Гнат почув крик Настин. Він, як стій, з сокирою, побіг до хати. Сцена, що побачив він перед хатнім порогом, мов мороз, стяла кров в його жилах. Та се була лише одна хвилина. В другій Гнат, мов ранений ведмідь, кинувся до Олександри і схопив її за груди.

– Пусти! – не своїм голосом заревів він, струсивши Олександрю, як грушею.

– Ба не пуцу! – й собі крикнула Олександра; очі її запалали вогнем, як у голодної вовчиці.

– Пусти, бо зарубаю! – крикнув Гнат і замахнувся на неї сокирою.

– Зарубай, то підеш у Сибір із своєю любовницею, –

захрипіла Олександра, сіпнувши Настю за коси.

Настя йойкнула.

Гнат не стямився від того стогону; він підійняв сокиру над Олександриною головою.

– Ой! – дико скрикнула Олександра і зняла руки, щоб закрити голову... та не встигла. Блискуча сокира, мов блискавка, впала їй на голову і глибоко розколола череп. Олександра хрюпнулась на землю. З глибокої рани лінула кров та закрасила білий сніг.

Настя підвелась і, бліда, простоволоса, тремтячи як у пропасниці, дивилась на труп Олександри.

Гнат важко дихав, наче ухекавшись від довгої біганини. На білому, як папір, обличчі застигли гнів та невимовний біль. Широко розкриті очі нестямно дивились на червоні плями на снігу.

На крик збіглись люди. Звідусюди було лише чути: «Ох, Господи! чоловік жінку зарубав!.. Ох, лихо, та ж то Олександра!.. Ой Боже мій, Боже мій! Та біжіть хто до старости!..»

Деякі жінки плакали. Ніхто не смів наблизитись до хати; юрма народу товпилась коло воріт, гомоніла та шуміла, як ливний дощ улітку.

А Гнат усе стояв на одному місці та уважно витирив полою свити закривавлену сокиру. Він ще не тямив, що се сталося.

В голові у Насті уперто ворушилась одна думка: в хаті відчинені двері, треба їх зачинити, бо найде холоду та насту-

диться хата. Думка ся кружляла в Настиній голові, однак Настя стояла на одному місці, мов зачарована, і не чула навіть холоду, не помічала, що була в одній сорочці, простоволоса.

– Староста йде, – загомоніли в юрмі, – староста...

Староста, високий, саме в силі чоловік, подався на двір.

За ним йшли десятники та соцький. За десятниками потовпились на подвір'я й люди.

Староста оглянув Олександрю – вона була мертва.

– Ей, візьміть його, зв'яжіть, – показав староста десятникам на Гната, – треба доставити його у волость...

– Не треба в'язати, він і сам піде, – обізвались в юрмі.

– В'яжіть! – крикнув староста. – Тепер і батькові рідному не вір!..

Десятники обступили Гната. Вони відібрали від нього сокиру, зв'язали ззаду руки поворозкою. Гнат не пручався; він стояв, як покірна дитина або, краще, як пень, з котрим можна все зробити.

Десятники вже мали рушати з Гнатом, коли враз почулося страшне, розриваюче душу: «Ой!.. О-ой, що ж се сталося? Господи, що ж се сталося?» То Настя опам'яталась і кинулась до Гната, страшна, простоволоса, з заломаними руками.

Вона припала до Гната, обіймала його, умліла на його грудях. Той крик, той плач гіркий зробив на Гната дивне враження. Він став, глянув навкруги і наче зразу все зрозумів, все уявив собі: і те, що сталося, і те, що мало статися... Гнат порушився; зв'язані руки ще більше вияснили йому йо-

го стан. Він застогнав і почав випрочуватись з поворозок.

– Ой, пустіть мене!.. Ой, що ж я зробив?.. Ой, пропав же я навіки!.. Пустіть мене, люди добрі, пустіть... – благав Гнат, і на його блідому виду малювався безмір муки.

Настя припадала до його та голосила.

Громада стояла німа, глибоко порушена. Дехто просив розв'язати Гната, але староста не звелів. Надбігли Мотря з Семеном; вони якось відірвали Настю від Гната. Гната повели. Мотря взяла Настю до своєї хати. Труп Олександрин поклали в Гнатовій хаті, приставили до нього варту і дали знати Максимові.

* * *

Раніше почало вставати сонце, щиріше доглядати землю. Поринули весняні води, задзюрчали струмочками, заклекотали в ярках, розіллялись широкою повіддю. З-під снігу зазеленіла травиця і звеселила жайворонка. Звився жайворонк високо під чисте, неначе нове, небо і заспівав про те, що мертва земля ожила знов, що сонце, зрадивши щастям землі, стало ласкавим, теплим, ясным, що повіяли вітри і принесли на своїх крилах невідомі досі пахощі, що забриніли у веснянім повітрі мухи та набубнявіли на деревах бруньки, готуючись зеленим листом замаїти гаї та діброви... Жайворонк співав, аж луна йшла під блакитне небо, а в лісі слухав того співу первоцвіт і, здійнявши догори, мов руки, два зе-

лені листочки та схиливши білу головку, неначе дякував золотому сонечку, що воно йому першому дало спроможність побачити веселе свято весни...

Саме напровесні Настя злягла: знайшлось хлопчатко.

Стара Явдоха поралась коло слабої дочки, а сама ходила, мов з хреста знята. Тяжкі пригоди згризли, з'їли її, мов іржа залізо. Явдоха вірила, що Бог покарав її за дочку, що жила на віру, та все розкидала розумом, куди б краще піти на прощу та відмолити свої й доччині гріхи. Настя теж змарніла; вона стала мовчазна та сумна-сумна і часто плакала. Коли вродилась дитина, Настя змила її гіркими. Охрестили дитину Івасиком. Взяла Настя вивід і, почекавши, поки земля прочахне, подалась з дитиною в город відвідати Гната, що сидів у тюрмі, очікуючи суду.

Настя вперше зроду вступила до тюрми. Важкий дух, високі та чорні хати з загратованими вікнами, арештанти в широких сіряках – все те вразило її дуже прикро. Настя почула брязкіт кайданів, і їй стало страшно.

Гнат зрадів, побачивши Настю та сина, і заплакав. Він не знав досі, що в його є син. Настя й собі плакала. Вони тихо плакали, повні невимовного смутку та жалю. Настя дивилась на Гната й не пізнавала його; обстрижений, блідий, аж жовтий, в широкій сірій свиті, він не скидався на того Гната, яким вона бачила його в селі.

Гнат узяв сина на руки і довго дивився на нього; сльоза закрутилась йому в очі та гарячою краплею впала на лице

дитини. Дитина заплакала.

– Рятуй мене, Насте!.. Піди до адвоката, заплати йому, що схоче... Перекажи тітці Мотрі, най продадуть усе моє добро та визволять мене з тюрми...

Настя ходила до адвоката. Адвокат розпитався, переглянувши справу і похитав головою. Він сказав, що справа погана через те, що люди чули ще перед вбивством похвалки Гната забити Олександрю. Проте обіцяв боронити Гната на суді, як скоро дадуть йому половину умовлених грошей тепер, а половину саме перед судом. Настя переказала тітці Мотрі благання Гнатові рятувати його. Мотря попродала Гнатові коні й вівці і віднесла гроші адвокату. Всі почали чекати того суду, який мав бути, либонь, восени, як казав адвокат.

За роботою в городі, за жнивами збігло літо, як один день. Холодна осінь оповила землю сивими туманами, зілляла дрібними дощами. Настав день, в який мали судити Гната.

Гната приведено з тюрми у суд. І здорова кімната з високими вікнами, і юрма панів, і судді в мундирах з золотим коміром – все здається йому чужим, незвичайним, байдужим до його горя, до його долі. Білий, як крейда, стає Гнат за ґратами, неспокійно водить очима за кожним рухом суддів, уважно ловить ухом кожне слово. Ось читають, як він убив Олександрю, яка завширшки була рана на голові, що казав Гнат на слідстві... Викликають свідків. Свідки доводять, що Гнат сварився з жінкою, вигнав її з хати, нахвалявся вбити. Ось устає з-за стола якийсь пан з золотим коміром і почи-

нає розказувати, який Гнат злочинець, як він довго намірявся вбити Олександрю, як він бив її, нівечив, мов звір, лютував над бідною офірою... Гната раз обсипає снігом, другий – жаром.

Ах, се неправда!.. Він не злочинець... він не хотів її смерті... се так якомсь склалося... Гнат кілька разів поривається сказати, що той пан помиляється, що він не знає, як се було, але його зацитькують... Опісля говорить оборонець Гната. Він розповідає, як Гнат любить Настю, як він розійшовся з жінкою, як розпалився серцем, побачивши, що Олександра б'є його кохану, як, засліплений гнівом та жалем, не тямлячи, що робить, зарубав покійницю... Оборонець говорить довго та гарно, а Гнат цілою істотою відповідає на його мову: «так, так»... Промінь надії блиснув у Гнатовім серці, він вірить, що аж тепер дізнались судді, де правда... Довгі, довгі хвилини-роки переживає Гнат, очікуючи, що скаже суд. Аж ось читають рішенець, і Гнат дізнається, що його засуджено на заслання в Сибір...

Світ гасне в очах Гнатових, в ушах шумить, він заточується і мало не падає... Москалі беруть його попід руки і знов ведуть кудись... мабуть, у тюрму...

Настя все чула й бачила. Їй здавалось, що серце в неї ось-ось пукне з жалю, що вона вмере... Перелякана, збентежена, вийшла вона з суду, гірко плачучи та не знаючи, що з собою діяти...

Другого дня відвідала Настя Гната. Гнат видався Насті

спокійнішим. Він говорив мало.

– Чи підеш за мною в далеку дорогу, Насте? – спитав він, прощаючись.

Настя нічого не відповіла, але подумала: «Піду! яке мені життя без його?..»

Настя сказала матері, що хоче йти за Гнатом. Явдоха в плач. Як? В неї одна дочка, та й та покине її на старості літ, піде десь у чужу, далеку сторону, щоб вже ніколи не вернутись звідти!.. А хто ж її догляне на старість, хто очі закриє, хто поховає? Та вже коли старої матері не жалко, то пожалувала б хоч дитину маленьку: де ж таки вибиратися в таку далечінь під зиму, в холод та студінь, з малою дитиною?..

Настя не думала досі про дитину. Йї жаль стало маленького Івасика. Чутливе материне серце обіллялось жалем на одну думку, що дитина мерзла б або й зовсім замерзла в далекій холодній дорозі. Завзяття, з яким думала Настя про мандрівку з Гнатом в заслання, трохи прохололо. Але вона все ще вагалася та не знала, що чинити.

Дивлячись на материні сльози, слухаючи, як усі відраджали йї покидати свої сторони, Настя непомітно звикала до думки, що йти за Гнатом в далеку Сибір – річ неможлива. Вона любила Гната, жалувала його, плакала за ним і... все-таки лишилась у Мовчанах.

* * *

Минуло два роки. До Насті заслав старостів удовець з другого села. Старости заміняли хліб. Справили весілля. Гукаючи та співаючи, гучно проминула весільна перезва кладовище, де лише мріла поміж могилками зелена Олександрина могила...

Ціпов'яз

Оповідання

Тихою ходою, ледве ступаючи натомленими ногами по свіжій ріллі, йшов за плугом парубок Семен Ворон. Сиві круторогі воли, помахуючи рогатими головами, поспішались з гори в долину на спочинок, бо Семен нині трохи припізнився, доорюючи панський лан. Справді, було нерано. Осіннє сонце давно вже сховалось за горою, забрало з собою й проміння; лиш холодне небо кидало на чорну землю блакитне сьайво, дихало холодом й вогкістю.

Сумна та непривітна картина була перед очима в Семена: справа і зліва, скільки оком захопиш, чорніли свіжою ріллею зорані на зяблю гори, а в ярах та видолинках було ще чорніше, ще сумніше... Десь далеко, край небосхилу, здіймалась сива імла, виповняла повітря... Чорними ярами покотився білий туман, одежа вкрилась дрібненькою росою... Вогкий холод зіплював крок у жилах, доймав до костей... Вгорі – темне, непривітне небо, долі – холодна, мокра земля і більш нічого...

І втома від цілоденної важкої праці, і холод, і ся сумна картина мимохіть насували мрію про теплу хату, гарячу страву, суху постіль, а Семенові якраз треба було ночувати в полі, укупі з нічліжанами, такими ж наймитами, як і він, бо до

економії було далеко. Так пан звелів, щоб парубки не згаяли часом якої годинки... Семен важко зітхнув, згадавши про се, і поспішився за волами, що саме збігали з гори в долину, де табором розташувались на ніч парубки.

Семен розпряг волів, пустив їх на пашу, а сам примостився біля парубків. Нічліжани вечеряли, чим хто мав. Страви не варили, багаття не розкладали, бо лісу не було поблизу. Семен витяг з торбинки хліба, кілька яблук і намацав насподі шматок сала, котрого він не клав туди. «Домна!» – промайнуло в голові його, і він почув, що якийсь промінь загрів його серце, осяяв пільму, що оповила долину, розвіяв густий туман... Так, се його Домна піклується про його, сирота, наймичка, що служить разом з ним у дворі; його люба Домна, що незабаром стане його вірною дружиною. Бідна дівчина! Скільки вона горя прийняла від тих самих панів, на котрих робить! Скільки наруги! І чому вона мусить так тяжко працювати на шматок хліба, той гіркий та солоний шматок, коли панночка, дочка дідича, живе в розкоші, нічого не роблячи? Чому вона родилась бідною мужичкою, чом не панночкою? Чого в них така неоднакова доля?..

Семен стривожився. Він помітив, що з ним починає діятись те, чого він так боявся. «Дурні думки», як він називав їх, «дурні питання», на які він не вміє дати відповіді, починають мучити його, заколочувати спокій, гнобити серце й мозок.

– Хай йому цур! – сплюнув Семен і рішивсь відкараска-

тись від дурних думок. Він глянув на зоране поле і сливе силоміць напружив свої думи на щоденну роботу. «Скільки-то ще доведеться виорать панського лану? Чи встиємо за два дні?.. Де там, де там! Ще того поля – безмір! І скільки ж то ланів, скільки тої землі в одного чоловіка? Чому се так, що пан має необмежені ґрунта, а мені не дав Бог і клаптика землі?» – непомітно для себе звернув Семен на ту ж стежку. «От тепер, – марив Семен, – пан сидить десь біля стола в гарній теплій хаті, а Домна подає на стіл вечерю, гарячі, смачні страви, а я, напрацювавшись за цілий день на полі, натомившись, що й ногами не здвигну, мушу, мов пес той, мерзнути на мокрій землі? Де ж правда?.. Боже! – схаменувся Семен. – Чого мене такі думки морочать? Адже розумні письменні люди (хоч би й брат мій Роман – нащо письменний, навіть за писаря в селі служить) кажуть, що так воно мусить бути, що інакше не буде... А пани? Адже вони дивляться у письмо, знають, що гріх, як на світі треба жити по правді, не те, що я – темний – дивлюсь і не бачу, мов той заєць, що лежить, витріщивши очі, а нічого не бачить... Тільки... тільки... Чого ж се Бог сотворив одного чоловіка, а не двох: пана й мужика? Чого се так? Чого?..»

Семен лежав горілиць, звертаючись з своїми питаннями до неба, а воно, холодне та темне, байдужно блимало зірочками у відповідь на ті гарячі питання бідного наймита.

І враз ізгадалися Семенові його літа дитячі. Ясно, виразно, мов перед очима, встала в його пам'яті одна подія, що

розбуркала в десятилітньому хлопцеві мозок, вкинула в серце зерно нових, не діточих бажань.

Се було літом, саме в жнива. Семен пас худобу. Воли та телята розбрелись по толоці, а він, лежачи в холодку під полукіпками, вигравав на сопілці якусь сумовиту думку. Думка обірвалась на тихому жалібному тоні, сопілка вислизнулась з рук, і Семен заплющив очі, заколисаний тою чудовою тишею, що буває виповнена усякими згуками: і дзвінкою піснею жайворонка, і дзижчанням польових мух, і тихим мелодійним шелестінням стиглого жита, підрізаного серпами.

Враз за полукіпками, в житі, почулась розмова. Семен розплющив очі, підвівся і насторожив вуха.

– Нема там, доню, хоч шматочка хліба? – виразно почувся старечий голос.

– Нема, мамо... Таже вчора поїли... – розтявся дзвінкий, але сумний-пресумний голос.

Затихло.

– Ні, я так не можу... сили не стає... Скільки ж то день морились голодом... а сьогодні й рісочки в роті не було, аж мене коло серця пече, аж мені млосно... А тут жни... Господи! Чи тому Богові хліба шматка жалко для нас, бідних, чи що?.. От життя!.. І... де... та смерть... моя... заподіялася?.. – Чутно стало голосне хлипання, чутно було біль, муки голоду в тому плачу...

– Цить, доню, цить... не сварися з Богом... перетерпімо... Семена зняла цікавість, і разом якийсь острах обгорнув

його. Він потихеньку обійшов полукіпок, наблизився до жита і заглянув, що робиться на ниві. Картина, яку він побачив, дуже вразила його. На стерні, під полукіпком, сиділи дві жінки. Молодиця, з блідим, змарнілим обличчям, з нервовим поспіхом витирала рукавом свої заплакані очі; стара сиділа непорушно, схиливши побіденну голову, і рясні сльози зрошали її старечий вид.

Семен почув, що його стиснуло щось коло серця. Він ніколи не бачив, щоб дорослі плакали з голоду, і якимось зразу, дитячим чутливим серцем збагнув весь трагізм сцени. Рука його мимохіть опустилась на торбинку з хлібом, що висіла через плече. Та торбинка заважала йому, він се якимось зразу почув. Йому стало прикро, навіть соромно мати хліб... Скwapно, хапаючись, скинув він торбинку з хлібом і, весь червоний, засоромлений, наближавсь до жінок.

– Тітко!.. не плачте, тітко... ось хліб.

Семенові здалося, що то хтось другий проказав тії слова, – таким чудним, не своїм голосом були вони сказані.

Молодиця здивовано глянула на Семена червоними від сліз очима і нічого не відповіла. Стара ще дужче заплакала. Семен стояв ні в сих ні в тих, тримаючи в руках торбинку, не знаючи, чи залишитися тут, чи тікати... Кров прилинула йому до голови, в ушах зашуміло... Семен впустив на землю торбинку, а сам метнувсь назад... Він біг стернею, наче тікав від кого, і чув, що йому чогось соромно, що в серці здійсмається злість, а проти кого злість – він і сам не знав.

Йому хотілось зігнати ту злість на чім-не-будь, і він пожбурнув ціпком у корову, що паслась на межі.

– А-а, ти, бісова худоба, бодай тебе вовки із'їли!.. А куди?..

Ціпок засвистів у повітрі, корова стрибнула і побігла далі, а Семен їй не бачив сього: він прожогом вбіг на межу поміж жита і причаївся у високому житі. Спершу він тільки чув, як калатало його серце, а далі, трохи заспокоївшись, почав пригадувати собі сцену, що перед хвилиною бачив. Надаремне дитячий мозок працював над питанням: чого се одні мають що їсти, а другі плачуть з голоду? Відповіді не було ніякої. Незабаром думи перейшли в мрії...

«От якби я був паном, – марив Семен, – я б мав багато-багато грошей, хліба, усього... Я б конче дізнавався, хто голодує, та давав би йому хліба, страви, одежі, щоб не було в селі голодних та бідних... Та хіба то так важко паном зробитись? Треба тільки таку книжку вивчити. От Романко наш вчить тую книжку, каже, що хоче паном бути. «Їздитиму, – каже, – в такій хатині на колесах, з здоровими шибками, як часом наш пан їздить!..» Он він який, Романко наш!.. Невідмінно вчитимусь. Попрохаю Романка, він мені покаже...»

І так притьмом забаглося Семенові вчитися, що бідний хлопець не міг дочекати, аж сонечко закотиться за обрій, і погнав товар з поля раніше, ніж звичайно.

Романко зареготавсь зразу, почувши бажання Семенове вчитись, але, трохи подумавши, згодився.

– А що мені даси за науку? – поспитав він брата.

– Та що ж тобі дати?

– Сопілку даси?

– Дам! – рішив Семен, хоч йому дуже жаль було сопілки.

– А пліті на бриль даси? Ти ж собі налагодив!..

– Дам! – згодивсь Семен і на се.

Романко налапав на полиці стару, заяложену граматку, і хлопці подались у стодолу. Почалось вчиття. Поважно, з острахом, наче до першої сповіді, приступивсь Семен до граматки і силкувався таким самим, як в Романка, голосом проказувати за ним: аз, буки, віди... Вчиття скінчилось, але в голові Семеновій усе лунали чудні слова, яких він не розумів. Навіть уночі приснились йому ті карлючки, хрестики, бублики, що прозиваються літерами, і Семен краще вивчив їх уві сні, ніж увіч. На другий день Семен знав цілу азбуку. Почались склади. Бра, вра, мра пішло трудніше. Семен ніяк не міг скласти докупи літер, а дванадцятилітнього вчителя брала нетерплячка – і він скуб учня за чуприну, крутив вухо. Семен усе терпів та все перекручував, намагаючись скласти як треба. «Осе, – думав він, наморившись по лекції, – поки станеш паном – треба балакати по-пташиному. Кракра! – згадав він склади. – Се зовсім, як ворона. Або: куку! – наче зозуля кує». Йому навіть почулось, що над головою заскреготала сорока: че-че-че!.. зацвірінькав горобець: цвірінь! цвірінь!.. «Невже й це було нині в книжці?.. Ні, не було, се, мабуть, завтра буде...» – думав сонний хлопець, засипаючи на лаві.

Вчиття посувалося поволі, а все ж посувалося. Однак, неважаючи на те, що Семен поборов перші труднощі синтезу і міг вже абияк читати друковане, в йому, непомітно для його самого, зростала нехіть до вчиття, до книжки. Семен не розумів того, що стояло в книжці, а Романко чи не тямив сам, чи не хотів розповісти до ладу, лиш за кожним разом з презирством здвигав плечима, лаявсь «мудьом солоним» та «нерозчовпою», а то й цілком покидав лекцію. Далі Семен не раз помічав, як дівчата та парубки глузують з тих, що, повернувши з москалів, намагаються балакати «по-панськи», і як він не раз й сам реготавсь, почувши яке кумедне нерідне слово. Йому часом чудно було слухати, як Романко хвалився хлопцям своєю панською мовою та плескав таке, що й купи не держиться. І Семен соромився вихопитись з яким «панським» словом, бо йому здавалось, що воно ще поганіше бринітиме, ніж з уст Романкових.

Романко ходив до школи, приносив якісь книжки від вчителя та часто-густо голосно марив про те, що то буде, як він вивчиться та зробиться великим паном. А буде от що. Насамперед поставить він собі «двір», такий високий, як дзвіниця, або й вищий, а сам сидітиме в кімнаті на стільчику та дивитиметься крізь вікно, як «мужики», проходячи повз двір, здійматимуть шапку та кланятимуться панові... і то здалеку, бо він не звелить слугам пускати їх у двір, щоб йому й не тхнуло в горницях «мудьом солоним». Потому купить дві пари баских коней та візок з шибками, поїде в містеч-

ко й закупить в жида крамницю з усяким добром... Ні, краще він одурить жида, скаже йому: «Прийди завтра за грішми», а як жид прийде, то зацькує його собаками і грошей не дасть... А щоб грошей не меншало, то він візьме мужиків «у шори». Що то таке – «взяти мужиків у шори» – Романко й сам не знав. Він чув сей вираз від батька, колишнього економа панського, і чванився ним, мов добром яким.

Семенові непоганим видалось мати «двір» високий, мов дзвіницю, та їздити впротяж баскими кіньми, але він плекав інші мрії в дитячому серці і якимось несміливо звирився Романкові, що хоче бути багатим паном, аби допомагати бідних.

Романко зареготавсь спершу, потому вилаяв його «мудьом» і відтяв впевнено, що таких дурних панів немає й не може бути... Семен мав брата за дуже розумного і хоча не поняв йому цілком віри, однак надія на панство трохи поблідла, а охота до вчиття й геть-то зменшилась. Оден випадок поклав кінець вчиттю.

Семен дуже любив свою неньку – стару Наумиху, як її прозивали на селі. Він знав, що не хто, як мати, заступиться за його перед батьком, що вона справедлива й ніколи не гримне на безвинного, хоч ніколи й не подарує вини. Не та, як батько, якого Семен не любив, а боявся: батько все тягне за Романком – своїм пестунчиком. Тому-то Семен звик більш вірити неньці, ніж батькові, більш шанувати її, ніж батька.

Наумиху звано старосвітською жінкою. І справді, вона була тяжким ворогом того, хто калічив рідну мову, ламав пра-

дідівські звичаї або пнувся в пани, намагаючись стати вищим за селянина. Наумиха всіх таких називала «адеськими шарлатанами» і грізно махала рукою, проклинаючи зрадників старосвітщини. Боліло в неї серце дивитись, як її Романко ходить до школи, чути, як він гордує рідною мовою, відбивається від хліборобства, – і стара не раз сварилася з чоловіком, що рішив довести діло до краю – вивести сина «в люди», себто в писарі при волості або в прикажчики при економії.

Бачила Наумиха, що нічого не зробить з чоловіком, і заприсяглась не попустити хоч Семена до загуби, не дати його на поталу чудним батьковим забаганкам. Досі Наумиха не знала, що Семен вчиться грамоти, бо хлопці, щоб не заважати в хаті, вчилися або в клуні, або в садку чи деінде. Але одного разу надворі було холодно, і вони розташувалися з книжками в хаті. Наумиха аж скипіла, дочувши, як її Семенко слезезував з навісної книжки.

– А се що? – скрикнула вона на всю хату, аж хлопці жакнулися з несподіванки. – А се що за вигадки? Ще я не діждалася, щоб ти, запанівши, гордував матір'ю мужичкою?! Так ти ж не діждеш, сякий-не-такий сину!.. – І Наумиха, як оком мигнути, вхопила граматку та вкинула її у піч. Нещасна граматка почорніла, задимилась, а далі спалахнула ясным полум'ям, аж в хаті стало видніше.

Хлопці перелякано дивились то на палаючу книжку, то на грізну постать сердитої матері й не знали, що їм чинити. А

Наумиха хвилювалась.

Все той старий виробляє... З глузду з'їхав на старість, чи який хрін... Бач, яке вигадав: дітей вчити, в пани виводити!.. Ще вона мало натерпілася від тих панів, ще вони мало залляли їй сала за шкуру за часів панщизняних?! А тепер щоб власні діти її зростали на сльози людські?.. Та зроду-звіку сього не буде!..

Довго ще гримала Наумиха на чоловіка та совала горщики в піч так енергично, що не раз борщ, хлюпнувши на вогонь, бухав та сичав, мов гадина, гніваючись на незручність господинину.

А по голові Семеновій шибали думки: «Невже пани такі погані, як оце про них усі кажуть – і мати, і Романко? Невже я мусив би відцуратись рідної неньки, ставши паном, через те, що вона мужичка?.. Та Бог з ними, з тими панами! Бог з ним, з тим панством та з книжками! Не хочу вчитися. Однак настирилось мені те вчиття...»

І Семен зважився залишити назавжди книжку, хоч чув, що він наче загубив щось, що в його чогось не стало.

А Наумиху жаль взяв, що нагримала на свого пестунчика; вона покликала увечері Семена, приголубила його та довго потішала, оповідаючи чудову казку про «Правду та кривду», аж поки Семен не поснув у неї на колінах, забувши уві сні свої турботи дитячі...

Настала осінь. Почали загадувати до школи. Наум гадав віддати Семена, але Наумиха стала руба і затялась, що не пу-

стити. Наум не дуже налягав, вдовольняючись одним Романком, проте покликав Семена, щоб від самого дізнатись, чи має він охоту до вчиття.

– Ну, сину, як маєш охоту, то я тебе в школу віддам.

Семен мовчав, спустивши очі додолу, а далі наважився:

– Ні, не хочу...

– Чому ж ти не хочеш?

– Так, не хочу...

– О, це ще... ціпов'яз! Родивсь мудьом – мудьом і вмреш! – сказав Наум, махнувши рукою.

З того часу й прозвали Семена ціпов'язом.

А Наум хвалився людям:

– Двох синів маю, та... з одного дерева і хрест і лопата, мовляли ви... Цей, Романко, в мене хитрий, хоч кого обдурить!.. І грамоту добре знає, письменний... От – малий ще, а куди хочете «прошеніє» напише... Є його тих прошеній і в волості, і в мирового, і де хочете... Одно аж у «Крестьянское присутствіє» подав! І прийняли! Аякже!.. Я ще виведу його в люди, як дасть Бог прожити... Ну, а молодший, Семен – той отак: за плугом ходити, сіно косити, ціпом махати... Сказано – ціпов'яз!

Росли брати, зростали, та не були друзями, Семен це добре пам'ятав. Неоднакову вдачу мали. Ширий та щедрий Семен ніяк не міг погодитися з лукавим та заздрим на чуже добро Романком. Чого б не попрохав, про що б не поспитав Семен у старшого брата – на все одна відповідь: «А що да-

си?» Не раз лучалося, що Романко обдурював Семена, звичайно, в дрібничках. Видурить що в його, та ще й регоче, коли той обурюється на брата за хитрощі.

Все це відпихало Семена від брата, і він жив самотньо, не маючи й межи хлопцями приятелів. Сопілка та думи були йому приятелі й побратими. А думи носились по його голові одна за другою, як хмари по небі, коли їх жене вільний вітер. «Чому?», «Навіщо?», «Чого?» не давали йому супкою, і лиш одна буйна фантазія хлопця давала дивоглядні часом відповіді на ті питання... Романка віддали в економію за писарчука, і він дуже чванився новим прозвищем та новою жилеткою, яку батько вперше справив йому. Семен лишився на господарстві помагати батькові.

Збігло кілька років. Семен починав уже двадцятий рік, коли старий помер, лишивши ґрунт – шість шнурів – синам. Романа теж проженено тоді з економії, де він був за прикажчика; він одружився, взяв половину батьківщини – три шнури поля – та поставив собі хату край села, де саме починалась його нива. Других три шнури взяла Наумиха.

Семен мусив йти у найми, бо на батьківщині нічого було робити.

Найми! Він знав, що то найми... «Босий дохід, а голодна харч; зрання води, в полудне пити, а ввечері бити», – як каже жартівлива приказка. Та багато сумної правди в тих жартах.

Одно тільки скрашало його життя невеселе: надія на краще, що жевріла в його серці. За чотири роки служби в еко-

номії склав він сто п'ятдесят карбованців; на ці гроші купить він собі ґрунт, що за три сотні продає пан Янковський таки в їх селі (катеринку, може, позичить Роман, а п'ятдесят пан почекає), одружиться з Домною і якимось, дасть Бог милосердний, стане на ноги!.. Ця думка так підбадьорила Семена, що він зірвався на рівні ноги й прокинувся з задуми.

Навкруги чорніло зоране поле, а згори, від повного місяця, лилось блакитне холодне сяйво, обгортало мокру землю, переливалось на змочених росною плугах, блищало по лемешах та мокрих рогах волів, що, лежачи оддалік, тихо румигали. Тільки яри та провалля, повні пітьми, туману й холоду, грізно чорніли геть навкруги, бо місяць, мабуть, жахався послати свої паруси в ці таємничі закутки...

Семен помолився до неба, загорнувся у свиту і заснув твердим сном натруженого робітника.

* * *

Першої неділі після цього відпрохався Семен у пана на часинку до брата. Він застав у Романа гостей: старосту та дяка, що любо бесідували за чаркою. Відколи поставлено Романа сільським писарем, він ще більше почав цуратись мужицької компанії, а водився з дяком, фершалом та прикажчиками з економії. Скоро гості вийшли, Роман обернувся до Семена, поглядаючи на нього хитрими очима. Ці очі та погордлива рисочка коло уст якимось прикро вражали, псували

доволі гарне, чепурне Романове обличчя з руським волоссям на голові, підстриженим під польку.

– Що там, оборались?.. – байдужно обізвався Роман до Семена.

– Та ні ще... ще буде на деякий час... А я оце до тебе, Романе, за порадою...

– А що там таке? – скинув догори бровами Роман.

– Та то бачиш... склав я собі на службі трохи грошенят... маю сто і п'ятдесят... Не вікувати ж мені, думаю собі, у наймах, треба б уже хоч клаптик свого поля мати... А тут лучається купити; панок отой, Янковський, продає три морги, тих...

– Що суміжні з моїм полем? – скрикнув Роман.

– Еге!..

Роман вже не слухав. Як! Цих три морги родючої землі, що наче зумисне притулені до його ниви, мають бути не його власністю, хоч він, складаючи гроші на цю землю, два роки плекав у серці надію купити її?.. І хто ж? Отой ціпов'яз має видерти в нього з-під носа ту землю?.. Ніколи! Краще він собі зуба вирве, ніж попустить кому іншому купити її!

Думи колесом закрутилися в голові Романовій; він почув, що ним починає тіпати пропасниця.

– Ну, та що? – нервово скрикнув Роман, обертаючись до брата.

– А я, бач, й прийшов попрохати, чи не позичив би ти мені катеринку?.. Я тобі дурно не схочу... П'ятдесят пан обіцяв

почекати: на рік, може, спроможуся віддати...

– Не дам!.. не маю!.. Чи я тобі жид, чи я тобі банок який, що йдеш до мене по гроші? – кричав роздратований Роман, а усякі думки так і літали по його голові, попереджаючи слова.

– Та чого кричиш?.. Схаменись, чоловіче!.. Не даси, то й обійдеться без свяченого на Різдво!.. Жиди позичать!..

– Найкраще... йди до жидів, йди... най позичають!..

Семен лихий та збентежений вийшов з хати.

А Роман гукнув на жінку, щоб виймала з бодні гроші... Та всі, які єсть!.. Катеринка... десятка... друга... третя... сто тридцять! Мало!.. А проте – треба щось радити! Роман мало що не прожогом кинувся до пана Янковського. Так чи інак, а земля мусить бути його власністю!

За кілька хвилин Роман опинився у пана Янковського. Але там стріла його несподіванка. Панок затявся, що не продасть землі нікому, окрім Семена, бо Семен умовився та дав задаток, а пани Янковські не звикли ламати слова. Надаремне Роман давав більшу ціну, надаремне упевняв пана, що Семен не має грошей, що він крутій і т. ін. Пан не похитнувся. Роман, лютий та скажений, проклинаючи брата, вибіг від пана Янковського і не помітив, як самі ноги занесли його на ниву, що, мов здорового зуба, виривав її в нього Семен.

«От і купив, от тобі й нива! – думав Роман, ходячи вздовж та поперек поля. – І як це могла лучитися мені така пригода?! Мені, що вміє кожного обдурити, кожного підвести... І це я з моїм розумом ловив гави, коли таке, що не вміє штирьох

докупи скласти – ціпов'яз, – з зубів видер мені ниву!...»

І раптом уявляється йому, що Семен оре на цій ниві; його плуг блискучим лемешем ріже поле скибу за скибою. «Ні, він не землю крає, він серце моє крає», – думає Роман. І йому одну мить здається, що він почув би тоді в руках таку міць, що одною рукою вхопив би і плуг, і коней, і Семена та шпурнув би ними далеко-далеко, геть за чужі різи!.. А то перед очима його стає друга картина. Його нива й панська – то одна Романова нива; а на тій ниві росте-зростає, як рута зелена, буйна пшениця і хвилюється на вітрі молодим колосом по розлогому полю... А серце в Романа росте угору від надії, а в кишені немов бряжчать уже грошики любі... «Ні, не моя нива! не моя! а того... бодай йому все зле та лихе!.. Хай купує, хай купує!.. – скаженіє Роман. – Хай!.. і гроші дам!.. аякже, дам!...» А тим часом по голові снуються якісь думи, що то збирають на чолі зморшки, то розгортають їх... «Хай купує!...»

Роман ходить по полю і не знає, чи то ноги носять його, чи думки, що літають по голові, своїми крильцями допомагають йому. Врешті, він стає, рішуче б'є себе по кишені і каже, якимось непевно осміхаючись: «Дам!...»

Роман зараз-таки побіг до Наумихи. Він застав ще Семена. Наумиха поралась біля печі, готуючи вечерю.

Роман трохи заспокоївся вже і хитрими очима поглядав то на матір, то на брата. Видко було, що він має якусь думку, якої не хоче виявити. Семен та Наумиха здивувались трохи,

вздрівши Романа по такій гострій відповіді братові. Але Роман казав, що він поміркувався, порадився з жінкою і оце прийшов дізнатися, чи справді Семен купує землю, а якщо купує, то скільки потребує грошей. Семен зрадів та прохав брата сідати, але Наумиха чогось була лиха і совала бідними горщиками так, що вони аж сичали.

Роман побавився довгим срібним ланцюжком від годинника, поліз у кишеню і витяг звідти шкіряний пулярес.

– Гроші єсть, – сказав він, зараз же ховаючи пулярес, – та от лихо, що з кишені вони горобцем випурхнуть, а назад їх й волом не затягнеш!.. Тепер так: зроби кому вигоду, а собі клопіт... Тепер, якщо потрібні тобі гроші, побігаєш не день, не два, висолопивши язика, заким позичиш у жидів... А процент дай, та ще такий процент, що аж пальці знати, що аж в голові засвербить від того процента... Я... чому? Я для брата рідного й пучки, мовляли ви, врізав би... Я гроші дам, та не дурно, бо й мене шкода... Тепер такий світ, що й на волосинку нема дурниці... Тепер комерція!..

– Світ такий! – сердито обізвалась Наумиха від печі. – Світ усе однаковий, то йно люди такі настали... Що брат, що жид – одна ціна!..

– Цитьте, мамо!.. Він таки правду каже, що без процента ніде не позичиш. Краще ж мені йому заплатити, ніж жидові... Та, може, він й спустить мені дещо. Кажи, Романе, побожому, що візьмеш на рік від сотні? – обернувся Семен до брата.

– А що тобі казати?.. Тепер усе дешеве, тільки гроші дорогі. Так, як для тебе, візьму за сто – сто двадцять...

– А я ж не казала?! – сердито буркнула Наумиха, сунувши горщиком в піч.

Семен чухав потилицю. Багато! Сильно багато! А він же гадав собі, що брат не заправить такого жидівського процента...

– Про мене, позичайте гроші в жида, я не бороню! Може, жид й дурно позичить!

Роман підвівся з лави і зробив такий рух, наче він глибше запхнув гроші в кишеню. Хіба він набивається з грішми?.. Не хотять – і не треба! Баба з воза – коням легше... Ого! Гроші такий крам, що куди не поткнись, скрізь до їх ласих повно! А то й полежати можуть: ні їсти, ні пити не просять... Ет, хотілося зробити вигоду братові, за спасибі більш, як кажуть... А тут – на тобі: процент великий!.. Глядіть меншого!..

Роман налапав шапку і наважився тікати. Семен жахнувся: ще справді брат розгнівається та не позичить грошей, а в жидів і за такий процент не знайдеш! Він кинувся до брата.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.